

MARIA BARBARA TOPOLSKA

BIBLIOTEKI W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W XVI I PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

Podjęty temat jest próbą odpowiedzi na postulat decentralizacji geograficznej badań z dziejów kultury dawnej Rzeczypospolitej i dotyczy książki, podstawowego ówczesnie składnika kultury wobec słabości innych czynników oddziaływania, takich jak teatr, środowiska intelektualne, a nawet szkoły. Dzieje książki są także pryzmatem polaryzującym najważniejsze zjawiska społeczno-gospodarcze. Jeśli nawet pominąć sprawy produkcji książki, to badanie książki i jej czytelników może przyczynić się do wyjaśnienia specyfiki rozwoju społeczno-kulturalnego narodów Litwy i Białorusi, które w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego przeszły od końca XIV w., wskutek związków z Polską, długą drogę asymilacji kulturowej. Jej wynikiem były widoczne w XVII w. procesy polonizacyjne, zakończone w końcu tego okresu aktem prawnym, który zastąpił urzędowy dotąd język ruski — polskim¹. Przemiany te dotyczyły warstwy rządzącej², lecz wywarły również wpływ na szeroką społeczność, co uwidacznia się w trakcie badań nad zbieraniem i czytaniem książek.

W okresie Reformacji i Renesansu nastąpiło niezwykle przyspieszenie tych procesów; powstały liczne szkoły różnowiercze, katolickie, prawosławne; drukarnie i wydawnictwa w języku łacińskim i polskim, a także, ze względu na budzenie się świadomości narodowościowej Białorusinów i Litwinów w ogniu walki wyznaniowej i światopoglądowej, w języku białoruskim i w znacznie mniejszym stopniu w litewskim³.

Dzieje książki w Wielkim Księstwie Litewskim, jak na przykład dru-

¹ Por. J. Ochmański: *Historia Litwy*. Wrocław 1967 s. 141.

² W jej skład wchodził magnaci i szlachta. Był to tzw. naród polityczny. Por. J. Chlebowski: *O niektórych problemach świadomości historycznej w społeczności przedindustrialnej*. [W:] *Dawna świadomość historyczna w Polsce, Czechach i Słowacji*. Wrocław 1978 s. 129. Ciekawe, że Zygmunt August w swym testamentem odwołał się do „rad duchownych, świeckich, rycerstwa, szlachty i miast”, które nazywa obywatelami tak Korony Polski jako Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Testament Zygmunta Augusta*, [W:] *Źródła do dziejów Wawelu*. T. 8. Kraków 1975 s. 6, 8.

³ Por. M. Kosman: *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Wrocław 1973 s. 19.

karstwo⁴, biblioteka Zygmunta Augusta⁵ czy biblioteki klasztorne⁶, stały się już wprawdzie przedmiotem badań; nie ma jednakże ani większej liczby materiałów źródłowych, ani prac na temat rozpowszechniania książki i jej czytelnictwa. Podstawą badań stała się więc sama książka, głównie więc zapiski na niej jej dawnych czytelników. Te badania objęły 3200 egzemplarzy z 19 bibliotek krajowych i zagranicznych oraz materiały z katalogów starych druków wydanych przez biblioteki Warszawy, Wrocławia, Kórnika, Leningradu itd. Niewiele zachowało się inwentarzy bibliotek z badanego terenu, pomocne były więc także karty tytułowe i listy dedykacyjne dawnych druków oraz literatura polska i radziecka. Szczególnie cenne są prace starsze, powstałe przed rozproszeniem bibliotek i archiwów przez wojny naszego wieku, oraz najnowsze badania wykorzystujące odnalezione i uporządkowane zbiory współczesnych bibliotek.

1. HANDEL KSIĄŻKA

Warto zaznaczyć, że badanie handlu i gromadzenia książki w Wielkim Księstwie Litewskim dotyczy głównie książki drukowanej, importowanej z Zachodu oraz z Korony, jak również powstałej w 27 miejscowych drukarniach do połowy XVII w. Zastrzeżenie jest o tyle istotne, iż właśnie na badanym terenie, w o wiele większym stopniu niż w Koronie, liczba rękopisów przeważała nad drukami. W tym charakterze krążyła świecka literatura ruska. Rękopisy stanowiły przeważającą część zbiorów cerkiewnych i klasztornych, a także prywatnych⁷.

Sprzedaż książki była ówczesnie ściśle związana z drukarstwem oraz introligatorstwem a skład księgarzy bardzo zróżnicowany. Księgarz zwa-

⁴ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w. Z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*. Oprac. A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Korotaj. Wrocław 1959; M. B. Topolska: *Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553 - 1660 (analiza statystyczna)*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. XXI: 1976 s. 145 - 164; I. Petrauskienė: *Vilniaus Akademijos spaustuvių 1575 - 1773*. Vilnius 1976; V. Užtupas: *Vilniaus rusų brolių spaustuvių*. „Knygotyra” 6: 1979 s. 94 - 94; A. S. Ziernowa: *Tipografija Mamonicej w Wilnie XVII w.* „Kniga” 1: 1959 s. 167 - 223.

⁵ Na przykład K. Hartleb: *Biblioteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu*. Lwów 1928.

⁶ Na przykład L. Vladimirovas: *Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.)*. „Knygotyra” 1: 1970 s. 93 - 113.

⁷ Według B. W. Sapunowa w inwentarzach bibliotek klasztornych książka rękopiśmienna jeszcze w połowie XVII w. stanowiła ok. 80%, a w bibliotekach prywatnych ok. 44% zbiorów. *Rukopisnaja i pieczatnaja kniga*. Moskwa 1977 s. 127 i nn. V. I. Petrauskienė (*Rušu rankraštine knyga Lietuvos bibliotekose*, [W:] *Bibliotekininkystė ir Bibliografija*. T. 3. Vilnius 1966 s. 37 - 67) opisuje 152 takie rękopisy znajdujące się obecnie w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk ZSRR.

ny bibliopolą mógł być drukarzem, a także introligatorem⁸ oraz zwy-
czajnym kupcem czy handlarzem — pośrednikiem między drukarzem
a czytelnikami — sprzedającym książki na miejscach targowych i gdzie
indziej po prostu dla zarobku⁹. Handel książką w Wielkim Księstwie
Litewskim, podobnie jak w Koronie, rozwinął się przed powstaniem
miejscowego ruchu wydawniczego¹⁰. Szesnastowieczny bowiem rynek
książki drukowanej w Europie liczył około 150 milionów egzemplarzy¹¹,
zaś książki na rynku wileńskim pojawiły się na długo przed powstaniem
pierwszej, ruskiej drukarni Franciszka Skoryny¹². Pomijając handel in-
kunabulami, znane są przypadkowe nazwiska dwóch pośredników naj-
większych bibliopoli: Jana Patruusa z Poznania i Franciszka Klosza
z Wrocławia — Hawryły z Wilna i Wojtka Litwina z 1512 - 1519 r.¹³
Pod ochroną Mikołaja Radziwiłła Czarnego dostarczał luteranśkich ksiąg
drukarz Jan Daubmann z Królewca¹⁴. Podobnie żywe kontakty łączy-
ły Wilno z Lublinem, Krakowem, Lwowem i innymi miastami¹⁵.

Zawartość księgozbiorów dowodzi importu książki niderlandzkiej, we-
neckiej, niemieckiej, włoskiej, francuskiej. W drugiej połowie XVI w.
zwiększyła się liczba wydawnictw drukowanych cyrylicą powstałych na
omawianym terenie, jak również na wschodnich rubieżach Rzeczypospo-

⁸ Por. K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI w.* [W:] *Kultura staro-
polska*. Kraków 1932 s. 370 i odb. Tak było w przypadku Krzyszpina Szarfenbergera
w 1553 r. (M. Burbianka: *Produkcja typograficzna Szarffenbergów we Wro-
cławiu*. Wrocław 1968 s. 28.) W Wilnie przywilej na sprzedaż książek otrzymała
w 1633 r. od króla Władysława IV wdowa po introligatorze i bibliopoli Gotardzie
Reko. E. Laucevičius: *XV - XVIII a. knygu irišimai Lietuvos bibliotekose*.
Vilnius 1976 s. 118.

⁹ W rejestrze wydatków Mikołaja Radziwiłła Sierotki jest pozycja na zakup
książek od „młodzieńców” co stali „pod kościołem”. AGAD dz. VII teka 1604, Re-
jestr Grudziejewskiego.

¹⁰ Por. M. Wojciechowska: *Z dziejów książki w Poznaniu*. Poznań 1927
s., s. 18, 29, 37; M. Jędrzejewska: *Książka polska we Lwowie w XVI w.*
Lwów 1928 s. 50 - 52; A. Wolff, A. Sołtan: *Materiały do dziejów czytelnictwa
i handlu książką w Warszawie w XVI w.* [W:] *Warszawa XVI - XVII wieku*. War-
szawa 1974 s. 129 i nn. W księgarni w Smoleńsku było w 1579 r. wiele rękopisów
greckich i ruskich. J. Albertrandy: *Panowanie Henryka Walezego*. T. 1. War-
szawa 1823 s. 216.

¹¹ Le Febvre, H. Martin: *L'apparition du livre*. Paris 1958 s. 396 - 397.

¹² Datę jej powstania, ustaloną do tej pory na 1525 r., A. I. Anuszkina (*Wi-
łenszka tipografija Skoriny*. „Kniga” t. 30: 1975 s. 171) przesuwają na 1519 r.

¹³ Wojciechowska: *Z dziejów książki* s. 29, 37; Burbianka: *Zarys
dziejów handlu księgarskiego we Wrocławiu do połowy XVII w.* Wrocław 1950
s. 34.

¹⁴ I. Lebedys: *Mikolajus Dauksa*. Vilnius 1963 s. 180.

¹⁵ Na przykład w 1639 r. do Wilna zdążył wóz z książkami należący do dru-
karza krakowskiego Andrzeja Piotrkowczyka. J. Bieniarzówna: *Handel książ-
ką w Krakowie w drugiej połowie XVII w.* „Rocznik Biblioteki Narodowej” T. 7:
1971 s. 379.

litej. Miarą rozpowszechnienia się czytelnictwa był wzrost liczby wydawnictw popularnych zarówno świeckich jak i religijnych, prawie czytanych do naszych czasów. Informuje o niej na przykład inwentarz księgarni Piotra z Poznania, zamieszkałego we Lwowie, zbliżonym pod względem składu narodowościowego do Wilna. W 1559 r. miał on na 205 tytułów 37 opowieści religijnych, romansowych, sowizdrzalskich¹⁶. Podobnie wyglądał zachowany z późniejszego okresu inwentarz księgarni Kazimierza Wierzbowskiego w Wilnie, o którym będzie jeszcze mowa.

W księgarniach przeważały książki nieoprawne, jak na przykład u Mikołaja Szarfenbergera w Krakowie (1519 - 1606)¹⁷.

Według zachowanych materiałów źródłowych w końcu XVI w. księgarstwem w Wilnie trudnił się Baltazar z Poznania, uczeń Jakuba Markowicza, drukarza, wydawcy, introligatora i księgarza, oraz w latach 1586 - 1595 Dawid Brettner, Wojciech Frelich, Jan Jaskłowski, Paweł Migdałowski, Onisim Radziszewski, Grygier i Matys¹⁸.

W pierwszej połowie XVII w. Wilno było żywym ośrodkiem handlu książką dorównującym innym miastom Rzeczypospolitej¹⁹. Księgarze należeli, jak to wynika z potwierdzenia nie zachowanego wcześniej przywileju, do cechu introligatorów. Przywilej z 1666 r. dany był starszym cechu Kazimierzowi Wierzbowskiemu i Eliszowi Żontylli na wyłączność opracowania ksiąg zrzeszonym w cechu i zabraniający „heretykom i innym dysydentom do miasta sprowadzać księgi heretyckie, gdy Żydzi księgi chrześcijan opracują”. Dochód z tej konfiskaty miał iść po połowie dla cechu i miasta²⁰.

Akta wileńskie wymieniają introligatorów-bibliopoli z pierwszej połowy XVII w. liczniej niż w okresie poprzednim. Było ich około 50 i każdy z nich trudnił się na większą lub mniejszą skalę handlem książkami. Byli wśród nich Polacy, Litwini, Białorusini oraz cudzoziemcy, jak wymieniony w przywileju Eliasz Tyll, Gotard von Hevel i „Endris Szwartz”. Introligatorstwem i handlem książkami trudniły się poszczególne rodziny, jak Tyllowie w połowie XVII w., Markiewicz i jego dwaj synowie Jan i Michał, Wierzbowscy, Pękalscy²¹. Nieliczne wzmianki źródłowe wska-

¹⁶ J. Skoczek: *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*. Lwów 1939 s. 104 - 113.

¹⁷ A. Benis: *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, T. 7, Kraków 1893 s. 11 - 35.

¹⁸ Laucevičius: *XV - XVIII a. knygu ...* s. 13 - 18. E. Łopaciński (*Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim Księstwie Litewskim XV - XIX w.* Warszawa 1946 s. 8 - 10) podaje również oprócz Brettnera (Breunera) księgarnię Stanisława Bogdanowicza w 1580 r.

¹⁹ J. Kraszewski: *Wilno od początków jego do roku 1750*. T. 4. Wilno 1842 s. 71.

²⁰ *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Komissieju* (dalej: AWAK). T. 10. Wilna 1883 s. 34.

²¹ Laucevičius: *XV - XVIII a. knygu ...* s. 11 - 18.

zują na zawartość księgarni wileńskich. Na przykład Marcin Pękalski sprzedawał książki religijne, humanistyczne, łacińskie, w tym także Owidiusza, Cycerona, oraz polskie i drukowane cyrylicą²². K. Wierzbowski sprzedawał psalterze, modlitwy, biblie, żywoty świętych gramatyki, literaturę piękną i dzieła pisarzy starożytnych w humanistycznych tłumaczeniach. Było to w sumie 1070 książek wycenionych tylko na 850 zł, co oznacza, że większość stanowiły tanie i popularne wydawnictwa²³.

Handlem książkowym trudnili się intrologatorzy i w innych miastach Białorusi i Litwy. Takich rzemieślników wymieniają bowiem liczne i znane już inwentarze takich miast, jak Mohylewa, Mińska, Słucka i Szklowa²⁴, a ze spisu drukarni wynika, że handel książką odbywał się i w małych miasteczkach, jak Nieśwież, Łosk, Jewie, Kutein. Kupcy z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego trudnili się wywozem książek drukowanych cyrylicą do sąsiedniego państwa rosyjskiego²⁵. Świadczą o tym również proveniencje na ruskich drukach wydanych na omawianym terenie²⁶. Wiadomo również, iż na przykład książki „druku litewskiego” były u Aniki Stroganowa w 1578 r., znanego kupca rosyjskiego; w połowie XVII w. ks. Repnin-Oboleński kupił „8 książek polskich”; „10 knig litowskoj peczati” posiadał moskiewski patriarcha Filaret, miał je nawet car Aleksy Michajłowicz, wydawca zakazu nabywania książek polskich i łacińskich²⁷.

Na teren Wielkiego Księstwa Litewskiego przywożono książki łacińskie i polskie z Zachodu i z Korony; z kolei niektóre z nich, zwłaszcza polskie, oraz sporo drukowanych cyrylicą wywożono na wschód do Rosji. Także polskie i łacińskie druki powstające w drukarniach Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w. krążyły po całym terenie Rzeczypospolitej²⁸.

Wspomnieć należy, że książkę ówczśnie nie tylko kupowano. Często

²² Łopaciński: *Materiały* ... s. 27.

²³ M. Łowmiańska: *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 r.* Wilno 1929 s. 97.

²⁴ Por. m. in. M. B. Topolska: *Szklów i jego rola w gospodarce Białorusi Wschodniej*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” T. 30: 1969 s. 30.

²⁵ Np. firma wydawnicza Mamoniczów nawet po przejściu na unię, o czym świadczy drukowana specjalnie dla prawosławnych *Triod cwietańa i Triod post-na* (Wilno 1609). *Katalog bieloruskich izdanij kirillowskiego szrifta XV - XVII w.* Leningrad 1975 s. 18 i nn.

²⁶ Por. M. B. Topolska: *Czytelnictwo książki wydanej na Litwie i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII w.* Cz. 1: *Literatura religijna*. „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 15: 1980 s. 220 i nn.

²⁷ S. A. Łuppow: *Książka polska w rosyjskich bibliotekach i księgozbiorach prywatnych XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.* „Studia o Książce” T. 6: 1976 s. 27 - 31; tenże: *Kniga w Rossii w XVII wiekie*. Leningrad 1970 s. 133 - 134.

²⁸ Por. Topolska: *Czytelnictwo...* Cz. 1 s. 208 i nn.; Cz. 2. *Czytelnictwo książki świeckiej*. „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 16: 1980 s. 247 i nn.

stawiała się ona przedmiotem darów osób prywatnych kościołom i cerkwiom oraz pomiędzy osobami prywatnymi. Istniał również zwyczaj wypożyczania książek²⁹. Znano egzemplarz obowiązkowy (pochodzący z drukarni instytucjonalnej, na przykład jezuickiej), a także autorski i korektorski³⁰.

Zagadnienie cen książek w omawianym okresie jest skomplikowane ze względu na to, iż nie miała ona nominalnej ustalonej ceny, bowiem całkowite oddzielenie wartości książki w sensie kulturowym od jej wartości ekonomicznej miało miejsce dopiero w XIX w. Na wysokość ceny książki wpływały różnorodne kryteria stosowane zarówno przez sprzedawców jak i czytającą publiczność³¹. Największy wpływ miał popyt wśród nabywców oraz to, czy sprzedawano ją bezpośrednio po jej wytworzeniu, czy przez pośredników. Im książka była popularniejsza, tym liczba pośredników była większa, a przez to również cena książki. Jest pewne, że domokrażni sprzedawcy, którzy rozwozili książki do oddalonych od ośrodków kulturalnych miejsc, dostarczali najpierw popularnych modlitewników, żywotów świętych, opowieści, rzadko zaś, jeśli nie mieli specjalnego zamówienia, zabierali wielkie dzieła w języku łacińskim przeznaczone dla wąskiego kręgu czytelniczego.

Cena książki na rynku w zależności od jej popytu zdaniem S. A. Łuppowa mogła mieścić w sobie wynikający z różnicy między kosztem druku książki a ceną sprzedażną zysk w granicach od około 20 do 400%³². Drukarni inwestując w drogie czcionki, maszynę drukarską, farby itd. oraz papier ryzykował wiele. Na przykład Lew Mamonicz wydał *Czasownik*, który jak można przypuszczać kosztował w momencie druku kilkaset złotych, a którego egzemplarze zalegały jeszcze składy po kilkunastu latach³³. Niejednokrotnie w przypadku nie znajdowania nabywców zmieniano kartę tytułową i kilka arkuszy tworząc na starym składzie wariant wydawniczy, który w tym przypadku miał być próbą szukania

²⁹ Mówi o tym wpis na *Katechizmie* (Lubcz 1620) anonimowego właściciela do pożyczającego: „proszę cię, nie gniewaj się na mnie, bo ja tę książkę kupiłem w kramie, a nie dla ciebie, tylko dla siebie”. Centralna Biblioteka Akademii Nauk w Wilnie (dalej CBAN) Wilno L 17/102.

³⁰ Według współczesnego wpisu na innym egzemplarzu cytowanego *Katechizmu* 30 egzemplarzy otrzymał autor (redaktor i wydawca S. Rysiński), ks. Dominik również 15 egzemplarzy i korektor również 15. CBAN Wilno R. 17/36. W 1643 r. bractwo lwowskie zamawiając u Sloski po 1200 egzemplarzy książki religijnej drukowanej cyrylicą, dodawało 150 egzemplarzy „przykładki jemu i pomocnikom”. *Perszodrukar Iwan Fedorow ta jogo poslidowniki na Ukraini* (XVI — persza polowina XVII st.). Kyew 1975 s. 106.

³¹ Por. P. Rybicki: *Książka i biblioteka. Stosunek do książki na tle przemian w jej produkcji*. Lwów 1932 s. 14.

³² Łuppow: *Kniga w Rossii...* s. 59.

³³ *Drukarze...* Z. 5 s. 152/3. Nie znany do tej pory egzemplarz odnaleziono w Bibliotece im. Sałtykowa-Szczedrina w Leningradzie (dalej BSzcz.). XXI. I. 6. 49

szczęścia na rynku czytelniczym³⁴. Taką metodą drukarz mógł również posłużyć się dla ukrycia swoich dochodów. Na przykład wydanie *Statutu Litewskiego* cyrylicą miało datę z 1588 r., według przywileju danego drukarzowi, zaś pod tą datą, jak się okazuje, ukrył on aż 3 wydania tej poczytnej książki³⁵.

Książki popularne odsprzedawano, odstępowano po śmierci właścicieli itd. Jak na przykład zniszczona musiała być *Biblia* polska należąca do muratora lwowskiego Skorki w 1565 r., skoro wyceniono ją na 1 zł, gdy inny egzemplarz pleban sokolnicki Jan chciał kupić od nauczyciela lwowskiego Stanisława z Buku w 1570 r. za 4 zł³⁶. W testamencie z Wilna z 1646 r. *Biblia* w języku polskim występuje za 15 zł, ale trzeba wziąć pod uwagę trzykrotny spadek monety polskiej³⁷. Bardziej wiarygodne mogą być zapisy cen książek na ich stronach tytułowych. Na przykład burmistrz Ratna nad Prypecią Teodor Malewicz kupił w 1586 r. *Statuta Regni Poloniae* Jana Herburta za 4 talary³⁸, student Paweł Sułewski *Dictionarium nominae*... Q. Fabriciusa (Kolonia 1558) w 1562 r. za 30 gr³⁹, Cyserona *O powinnościach* i *O starości*, a także dwukrotnie od nich cieńszą J. Lipsiusa *O stałości* nieznani nabywcy kupili po 1,5 zł każdą⁴⁰, *Orator polityczny* K. Wojsznarowicza kosztował według informacji czytelnika w 1645 r. 3 zł 15 gr⁴¹. *Statut Litewski*, polskie wydanie z 1619 r., w księgarni Wierzbowskiego w Wilnie w połowie XVII w. sprzedawano po 7 zł 15 gr⁴², podczas gdy starsze wydanie cyrylicą z 1588 r. odkupił nieznany czytelnik od młynarza w Jepiszewie (Smoleńskie) za 2 złp⁴³.

Podane przykłady świadczą o możliwościach różnicowania cen na

³⁴ Tak na przykład było z wydaniem przez Karcana w 1616 i 1617 r. *Alfurkanu tatarskiego* Piotra Czyżewskiego (Biblioteka Czartoryskich, dalej BCz 28478 I; Biblioteka Jagiellońska, dalej BJ 311 114 st. dr.), gdyż w przedmowie do anonimowego wydania z 1640 r. (BCz 28451 I) nie znany nam drukarz zeznaje, iż wykorzystał kartę tytułową i dwa arkusze z poprzedniego wydania i leżącą w zapomnieniu „za przeniesieniem się mnie w polskie kraje” na nowo wydał.

³⁵ Datowane przez V. Raudeliunasa na 1588, 1593, 1600 r. (*Pirmieji Lietuvos Statuto Leidimai 1588 - 1600*. [W:] *Bibliotekininkystė ir Bibliografija*. T. 3. Vilnius 1966 s. 150 - 154).

³⁶ Skoczek: *Lwowskie inwentarze*... s. 118, 122.

³⁷ AWAK. T. 9. Wilno 1878 s. 482. Za *Ewangelię* „z oprawą” dla cerkwi „Soboru Pereczystogo” w Wilnie w 1649 r. zapłacono 15 zł 6 gr. *Archeograficzeskij Sbornik Dokumentow*. T. 6. Wilno 1869 s. 207.

³⁸ J. Trypućko: *Polonica vetera Uppsaliensia. Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XVe, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Uppsala*. Uppsala 1958 s. 68.

³⁹ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej BUW) 28.20.2. 1878.

⁴⁰ BUW Wilno 18369 III; Skoczek: *Lwowskie inwentarze*... s. 340.

⁴¹ Biblioteka Kórnicka (dalej BK) XVII 11510.

⁴² Łowmiańska: *Wilno przed najazdem*... s. 97.

⁴³ BSzcz. I. 2. 5.

książki w zależności od miejsca, czasu i chęci nabywcy. Książka bowiem była droga, dość przypomnieć, że w czasach Stefana Batorego funt cukru kosztował 0,5 zł, kura 2 gr, para butów około 1 zł⁴⁴.

W początku XVI w. *Nowy Testament* w tłumaczeniu Lutra kosztował 1,5 guldena, a jednak — pomimo iż było to pół tony pszenicy, 25 kur lub 2 cielęta — trzytysięczny nakład sprzedano w ciągu 3 miesięcy i zrobiono dodruk na tym samym składzie⁴⁵.

Jeśli *Ewangelie uczytelnoje* z 1649 r. kosztowało 4 zł⁴⁶, zaś koszt jej wydrukowania wynosił 2,15 zł, to zysk wynosił 60%⁴⁷. Inny przykład dotyczący tego samego drukarza lwowskiego Śloski wskazuje na zmniejszenie się zysku drukarza w przypadku uczestnictwa pośrednika w sprzedaży książki. Drukarz dał księgarzowi lwowskiemu Mezapecie 300 *Apostołów* po zi 5 w 1646 r., a ten sprzedął je po 8 zł i z tego powodu Śloska zaskarżył księgarza⁴⁸.

Nie ma danych dla okresu wcześniejszego, dlatego też autorka monografii o drukarni jezuickiej zadowolili się stwierdzeniem, iż zysk tej drukarni kształtował się w wysokości około 20 - 30%⁴⁹. Może tak było w odniesieniu do książek religijnych, pokaźnych i trudnych w odbiorze, inaczej wyglądało to jednak w przypadku tytułów popularnych. Na mały zysk mogła sobie bowiem pozwolić drukarnia instytucjonalna, ale nie prywatne warsztaty.

Jeśli na przykład druk 3-arkuszowego uniwersału w 1577 r. w drukarni Walentego Łapki wynosił 10 zł⁵⁰, to jeden arkusz kosztował (wraz z papierem) 3 zł i 10 gr. W takim razie druk popularnego elementarza, opowiadki religijnej czy romansowej przeważnie o obojętoci 1 - 3 arkuszy w nakładzie 500 egzemplarzy kosztowałyby 3 - 10 zł, a jednego egzemplarza od 0,3 do 0,3 gr, zwykle zaś sprzedawano je pięć i nawet dziewięć razy więcej⁵¹.

⁴⁴ S. Pawiński: *Skarbowość w Polsce za Stefana Batorego*. [W:] *Źródła dziejowe*. T. 7. 1881 s. 122 i nn. W 1601 r. na Litwie koń kosztował 30 złp., szabla od 4 - 12 zł, w 1602 r. trzewiki „nowe kurdybanowe” 2 - 3 złp. AWAK. T. 20. Wilno 1893 s. 167, 187.

⁴⁵ T. Ulewicz: *O reklamie wydawniczej w I połowie XVI w., krakowskich impresorach nakładach oraz o polskich listach dedykacyjnych oficyny Wietora*. [W:] *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu*. Kraków 1977 s. 180—181.

⁴⁶ AWAK. T. 9. Wilno 1878 s. 481.

⁴⁷ Michał Śloska zobowiązał się wydrukować bractwu lwowskiemu w 1643 r. 1200 + 15 egzemplarzy *Ewangelii* po 2 zł 15 gr za sztukę. *Perszodrukar Iwan Fedorow*... s. 206.

⁴⁸ *Ibidem*, 1646 r. s. 221.

⁴⁹ Petrauskienė, *Vilniaus Akademijos*... s. 26.

⁵⁰ A. Kawecka-Gryczowa: *Dzieje „drukarni latającej”*. [W:] *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały*. Wrocław 1975 s. 214.

⁵¹ Np. *Wyznania zboru wileńskiego* (Brześć 1559) we Lwowie kosztowały 10 gr *Skoczek: Lwowskie inwentarze*... s. 133). Wydatki na 500 egzemplarzy wynoszą

Takie więc wydawnictwa musiały być podstawą działalności drukarza niezależnie od jego ambicji zawodowych i literackich. Mógł on wprawdzie w takim przypadku liczyć na hojnego mecenasa. Musiał to być naprawdę zamożny magnat, tak jak to było w przypadku wydania *Żywotów świętych* Piotra Skargi w drukarni jezuickiej⁵².

2. ROZPOWSZECHNIANIE KSIĄŻEK ZAKAZANYCH

Zagadnienie rozpowszechniania książek zakazanych dotyczy jednej z najistotniejszych przeszkód stawianych przez różne czynniki na drodze książki od autora do czytelnika⁵³.

Cenzura kościelna od jej pierwszego wystąpienia na terenie Kolonii w 1478 r.⁵⁴ przybrała na sile w związku z zagrożeniem Kościoła przez reformację. W Wielkim Księstwie Litewskim, dzięki większej niż w Koronie władzy magnatów i przywilejom szlachty, które zapewniały jej wybór na urzędy niezależnie od wyznania (z 7 VI 1563 r.)⁵⁵, miała ona, przynajmniej w okresie rozkwitu reformacji, mniejsze znaczenie.

Pod opieką Mikołaja Radziwiłła Czarnego w Brześciu powstała pierwsza oficyna protestancka na tych terenach i wydawnictwo pierwszego kalwińskiego przekładu w Polsce *Biblii brzeskiej* (1563), ofiarowanej przez niego nie tylko Zygmuntowi Augustowi ale i cesarzowi Maksymilianowi⁵⁶. Z adresem tej drukarni ukazały się na przykład wykłady Lutra w interpretacji Veita Dietricha (w polskim tłumaczeniu M. Reja i J. Lubelczyka pt. *Komentarz albo wykład na prorocstwo Hozeasza* w rzeczywistości wydane w Krakowie w 1569 r.), polemiki protestanckie i inne dzieła heretyckie. W drukarni ariańskiej w Łosku ukazało się pierwsze w Rzeczypospolitej tłumaczenie książki Andrzeja Frycza Mo-

22 zł, a na 1 egzemplarz 1,3 gr. *Historie rzymskie rozmaite* sprzedawano po 5 gr. (op. cit. s. 137), a ich druk kosztował ok. 1 gr. *Historię o obrazie w Częstochowie* (objętość 2,4 arkusza) wyceniono na 1 gr (op. cit. s. 137), a druk kosztował 0,2 gr. *Historia o Aleksandrze* (Kraków 1550) miała 12 arkuszy objętości (op. cit. s. 130) i sprzedawano ją po 3,5 gr, a koszt druku wynosił ok. 1 gr.

⁵² Mikołaj Krzysztof Radziwiłł dał na druk *Żywotów świętych* P. Skargi 1000 florenów. *Listy ks. Piotra Skargi T. J. z lat 1556 - 1610*. Wyd. J. Sygański. Kraków 1912 s. 87.

⁵³ Por. P. Buchwald-Pelcowa: *Badania nad historią polskiej książki drukowanej XV - XVII w.* „Przegląd Biblioteczny” 1974 z. 4 s. 380.

⁵⁴ J. Fijałek: *Początki cenzury przewencyjnej w kościele rzymsko-katolickim w Polsce*. [W:] *Studia staropolskie*. Kraków 1928 s. 2.

⁵⁵ Por. T. Wasilewski: *Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim XVI - XVII w.* „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T. 19: 1974 s. 117.

⁵⁶ W odpowiedzi z 18 X 1564 r. cesarz zachował uprzejmy i pojednawczy ton. A. Przeździecki: *Jagiellonki polskie*. T. 5. Kraków 1878 s. 149. Z drugiej strony Radziwiłł wykupił wydaną w Krakowie ariańską książkę Piotra z Goniądza i jako obrazoburczą kazał spalić. Kosman: *Reformacja...* s. 69.

drzewskiego bez księgi o kościele w 1577 r., gdy łacińskie w Krakowie także bez księgi o szkole⁵⁷.

Po sprowadzeniu jezuitów do Wilna walka z różnowiercami na wszystkich frontach doprowadziła do rozruchów religijnych w tym mieście, w czasie których za aprobatą biskupa Jerzego Radziwiłła spalono różnowiercze książki⁵⁸. Tym gestem prawdopodobnie odcinał się biskup od protestanckiej przeszłości swojej rodziny.

Po 1610 r. usunięto drukarnie protestanckie z Wilna. Działały one jednak na prowincji pod opieką Radziwiłłów z linii protestanckiej. W Lubczu między innymi, wprawdzie anonimowo, ale ukończono rakowski druk J. Szlichtynga *De trinitatis* w 1639 r.⁵⁹ W 1654 r. powstała nowa drukarnia w Kiejdanach.

Innym wypadkiem otwartej walki z drukarstwem było zamknięcie w 1610 r. prawosławnej, brackiej oficyny Św. Ducha w Wilnie za wydanie ciętej polemiki M. Smotryckiego z unitami oraz jezuitami. Jej kierownik Leonty Karpowicz został osadzony w więzieniu a oficyna zamknięta. To jednak nie oznaczało jej likwidacji, bowiem działała ona przez pięć lat pod opieką Bohdana Ogińskiego w Jewiu (30 km dalej) i następnie powróciła do Wilna⁶⁰.

Analiza polskich indeksów ksiąg zakazanych, które to indeksy wydano drukiem w latach 1603 - 1617, wykazuje, że na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego ukazały się biblie różnowiercze, katechizmy, modlitewniki, prace Szymona Budnego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Andrzeja Wolana, Andrzeja Chrzastowskiego, Szymona Turnowskiego, Grzegorza z Żarnowca, Marcina Czechowicza, Mikołaja Reja, Jana Licyniusza Namysłowskiego, Marcina Krowickiego, Krzysztofa Kraińskiego, anonimowa literatura sowizdrzalska itd.⁶¹ Zachowały się one nie tylko w głębi szaf jezuickich z napisem „liber haereticus” jako ówczesne „prohibity”⁶², lecz również, jak zobaczymy, z proveniencjami tamtejszych

⁵⁷ Wydanie łoskie: BJ Cim. 8580. J. Dużyk: *Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV - XVII*. „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” R. 2: 1956 s. 388.

⁵⁸ M. Krowicki: *Apologia większa*. Wilno 1604 s. 6. BUW 4g 12.4.23.

⁵⁹ A. Kawecka-Gryczowa: *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*. Wrocław 1974 s. 66.

⁶⁰ *Drukarze*... s. 62-63.

⁶¹ Z. Celichowski: *Polskie indeksy książek zakazanych*. Archiwum do dziejów literatury i oświaty. T. X, 1904 s. 35-46. Rolą książki jako narzędzia ideologicznej walki z reformacją zajęła się wydana na użytek zakonu jezuitów książka A. Possewina *Bibliotheca selecta*. T. Bienkowski: *Bibliotheca selecta de ratione studiorum Possevinum jako teoretyczny fundament kultury kontrreformacyjnej*. [W:] *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok*. Wrocław 1970 s. 292-299.

⁶² Co według M. Sipayłło jest szczęśliwym zbiegiem okoliczności ze względu na losy starych bibliotek. M. Sipayłło: *Fata libellorum*. „Rocznik Biblioteki Narodowej” R. 4: 1968 s. 253-261.

czytelników. Rozpowszechniali je głównie sprzedawcy nie zrzeszeni w cechu i narażeni na konfiskatę takich książek, o czym wspomina cytowany przywilej wileński z 1666 r. Znalazły się również w wielu księgozbiorach prywatnych pomimo zakazów, wojen i różnych przypadków. Jeszcze w XIX w. zbiór bibliofilski druków reformacyjnych pastora słuckiego J. Biergiela liczył około 1500 tytułów ⁶³.

Pomijając oficjalną cenzurę, ścisłą kontrolą objęli wszystkie druki pochodzące ze swej drukarni jezuici. Na każdej książce był bowiem napis „cum facultate superiorum” czy „cum licentia superiorum”. Miało go także pierwsze wydanie łacińskich liryk Sarbiewskiego (Wilno 1628) ⁶⁴.

Dzieje dopuszczenia do druku kolejnego wydania polemiki z prawosławnymi Kasjana Sakowicza (*Okulary kalendarzowi staremu*, Kraków 1644) obejmują czytanie tekstu przez uczonych „matematyków i teologów SJ, ojców karmelitów bosych i innych ludzi uczonych”, następnie drugie, głośnie czytanie w obecności metropolity unickiego Sielawy i archimandryty Dubowicza oraz innych ojców ⁶⁵.

Wewnętrzna cenzurę stosowali również arianie i kalwini. Na przykład sprawa „correctii” dzieła Salinariusza (*Oszmiana* 1615), dotyczącego polemiki z socynianami, ciągnęła się 3 lata i było trzech cenzorów tego dzieła. Podobnie było z wydaniem tłumaczenia *O sakramencie* Jana Kalwina (Lubcz 1626), kiedy to w 1623 r. sam tłumacz poprosił, „aby mu kogo przydano na cenzora”. Po roku i zmianie cenzorów czwarty rozdział musiał przetłumaczyć inny autor Siestrzencowicz ⁶⁶. Długo również trwało dopuszczenie do druku katechizmu, który wydawał w Lubczu Salomon Rysiński. Spotkał go nawet ostry zarzut, iż przed sprawdzeniem dzieła przez wyznaczonych przez synod cenzorów wydał w 1618 r. ten katechizm „i kilkadziesiąt egzemplarzy po różnych miejscach rozeszło się” ⁶⁷. Oficjalne wydanie datuje się bowiem na rok 1620.

Owczesne wydawanie książek musiało więc być zgodne z ideologią wydawcy jak i panującą cenzurą kościoła katolickiego, która w myśl uzyskanych przywilejów uzurpowała sobie rolę nadrzędną. Nie spełniała ona jej jednak w pełni ani w Koronie, ani tym bardziej w Wielkim Księstwie Litewskim. Jeszcze w 1622 r. jeden z legatów papieskich pisał, iż „w kraju, gdzie wolno jest obcować z heretykami, niepodobna zupełnie zakazać czytania złych książek” ⁶⁸. Dzieła kacerskie były więc przedmio-

⁶³ *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław 1971 s. 306.

⁶⁴ BCz. 36062 I.

⁶⁵ BK Cim 12565.

⁶⁶ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVI*. S. 1 z. 1, s. 4 z. 2... Wilno 1911 s. 8.

⁶⁷ Z napisu na książce. CBAN Wilno R 17/36.

⁶⁸ *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce*. Berlin 1864 s. 160.

tem handlu księgarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. Było także, wbrew zakazom Kościoła, wyraźne na nie zapotrzebowanie.

3. BIBLIOTEKI INSTYTUCJONALNE

Biblioteki kościelne

Z powodu trudności, jakie przeżywała organizacja kościelna w Wielkim Księstwie Litewskim, biblioteki kościelne nie były tam zbyt liczne w XVI w., przynajmniej do momentu umocnienia się jezuitów. Takie zbiory ksiąg liturgicznych, jakie posiadał kościół Św. Anny w Wilnie, wzbogacony darem testamentowym Zygmunta Augusta, czy kościół w Worniach, któremu biskup Melchior Giedrojc zapisał „missalia duo, librum agendorum i inne łacińskie księgi”⁶⁹, mieściły się zapewne w siedzibach dekanatów oraz w niektórych ze 130 najstarszych, ufundowanych w XV w., kościołach⁷⁰.

Po okresie chaosu w szczytowym okresie rozwoju reformacji liczba parafii w Wielkim Księstwie Litewskim od początku XVII w. ustaliła się i można ją szacować na około 400 kościołów⁷¹. Miały one zapewne podstawowy zasób ksiąg kościelnych, a niektóre z nich, dzięki hojności mecenasów lub zainteresowań czytelniczych ich duszpasterzy, były większe. W dekanacie kazimierskim (Małopolska) na przykład wizytacje kościelne na 14 parafii w latach 1603 - 1650 wyliczają tylko 6 zbiorów liczących powyżej 5 ksiąg⁷², zaś w diecezji krakowskiej w końcu XVI w. na 528 kościołów było ich 165⁷³.

Biblioteka katedralna w Wilnie w tym okresie liczyła 130 tomów, w 1603 r. kanonik Ambroży Beynart zapisał jej 42 księgi, a następnie kilkanaście ksiąg biskup Eustachy Wołłowicz. W połowie XVII w. mogła liczyć przeszło 200 tomów dzieł głównie w języku łacińskim o te-

⁶⁹ K. Jabłoński, *Lietuvių kultūra ir jos veikejai*. Vilnius 1973 s. 149.

⁷⁰ J. Ochmański: *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i wyposażenie*. Poznań 1972 s. 63—67.

⁷¹ Są to dane chyba jeszcze zbyt wysokie. Należy również odrzucić dane z wizytacji kościelnych (600 parafii) Por. *Relationes status dioecesis in Magno Ducatu Lithuaniae*. Wyd. P. Rabiskaukas. Wrocław 1976 s. 39, 91. Według rejestru podymnego z dóbr biskupich i parafialnych diecezji wileńskiej, było tam tylko 251 parafii. *Źródła do dziejów zaludnienia i własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w.* Oprac. J. Ochmański. Maszynopis s. 122—138. Z trzykrotnie mniejszą diecezją żmudzka, niewielką smoleńską i kawałkiem łuckiej mogło to być w sumie niewiele ponad 350 parafii w połowie XVII w.

⁷² S. Litak: *Struktura i funkcje parafii w Polsce*. [W:] *Kościół w Polsce...* T. 2 s. 364—365.

⁷³ H. E. Wyczawski: *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej*. „Polonia Sacra” R. 6: 1933/4 s. 132.

matyce teologiczno-filozoficznej, także humanistycznej. Była w niej *Biblia Lutra* (Strasburg 1535) i *Biblia brzeska* (1563)⁷⁴. Podobnie wyglądała biblioteka katedralna w Worniach na Żmudzi, biblioteki kolegiackie i niektóre z dekanalnych. Kościoły parafialne miały zapewne po kilka lub kilkanaście tomów: księgi liturgiczne, agendy, ustawy synodalne oraz skromne archiwum. Informują o tym wizytacje 14 kościołów prowincjonalnych z 1662 r.⁷⁵ Czy w okresie świetności organizacji kościelnej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w połowie XVII w., mogło być kilkadziesiąt księgozbiorów większych niż podstawowy zasób ksiąg, nie wiadomo. Bardziej prawdopodobne wydaje się lepsze zaopatrzenie w te ostatnie wszystkich lub prawie wszystkich prowincjonalnych kościołów. Na przykład do kościoła w Dubiczach w nowogródzkim w 1669 r. należały: *Passio Domini Jesu Christi* (Kraków 1609) i H. Powodowskiego *Agenda...* (tamże 1617)⁷⁶. Księgi, które zachowały się z proveniencjami plebanów, mogły również, po ich śmierci, stanowić część księgozbiorów kościelnych.

Biblioteki klasztorne

Najwięcej wiadomości źródłowych dotyczy bibliotek klasztornych na omawianym terenie. W 1550 r. było tylko 14 domów zakonnych, a 100 lat później 92, i kiedy w Wilnie, w tym pierwszym okresie, znajdowało się około 50% domów zakonnych, to wiek później stanowiły one już tylko około 12%, co świadczy o rozpowszechnieniu się ich na prowincji⁷⁷. O istnieniu bibliotek w klasztorach świadczą przepisy o ich wykorzystywaniu, zakazujące m. in. zabierania książek do cel, o urządzaniu bibliotek i czytelni⁷⁸. Konwenty gromadziły swe książki stopniowo, od momentu ich założenia. Na przykład ksiąznica zakonu franciszkanów w Wilnie, powstałego w 1323 r., liczyła w XVI w. 104 księgi⁷⁹, a w 1859 r. po zniszczeniu jej pożarami w 1749 i 1655 r. — 2186 tomów⁸⁰. Podobnie

⁷⁴ Vladimirovas: *op. cit.* s. 108—109. *Biblia*. Brześć 1563. BU Wilno II 4124; Biblioteka Akademii Nauk w Leningradzie (dalej BAN Leningrad) 1146 L. W posiadaniu tej biblioteki znajdowała się również książka z ekslibrisem „*Ex bibliotheca Venerabilissimi Capituli Vilnensis*” (A. Macrobius: *In somnium Scipionis*. Lyon 1556. BU Wilno II 4675).

⁷⁵ J. Kurczewski: *Stan kościołów parafialnych*. „Litwa i Ruś”. T. 3 s. 54, 106 i nn.

⁷⁶ Biblioteka Publiczna m. Warszawy (dalej B. Publ. m. Warszawy) XVII. 3.351, współopr. z XVII. 3. 350.

⁷⁷ S. Kłoczowski: *Zakony męskie w Polsce w XVII-XVIII w.* [W:] *Kościół w Polsce*. T. 2 s. 604, 607; B. Janicka-Olczakowa: *Zakony żeńskie w Polsce*. Ibidem s. 766.

⁷⁸ K. Kantak: *Bernardyni polscy*. T. 2. Lwów 1933 s. 302; Vladimirovas, *op. cit.* s. 103—104.

⁷⁹ K. Kantak: *Franciszkanie polscy*. T. 1. Kraków 1938 s. 240.

⁸⁰ F. Radziszewski: *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach...* Kraków 1875 s. 111.

wyglądała chyba jedna z najstarszych bibliotek — dominikańska w Grodnie; w 1819 r. miała około 4 tysięcy tomów⁸¹. W Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego zachowało się 31 książek, cennych dzieł głównie w języku łacińskim, z drukarni zachodnioeuropejskich⁸². W tejże bibliotece znajdują się pozostałości równie cennych inkunabułów oraz *Eneida* Wergiliusza w polskim tłumaczeniu Andrzeja Kochanowskiego (Kraków 1640), dziś w Bibliotece Publicznej m. Warszawy, z dawnej biblioteki dominikańskiej z Wilna⁸³. Jedną z mniejszych bibliotek dominikańskich w Sejmach liczyła w 1610 r. 54 księgi⁸⁴.

Według K. Kantaka w XVI i pierwszej połowie XVII w. bernardyni w Wilnie, Kownie, Tykocinie i Połocku posiadali biblioteki klasztorne⁸⁵. Zapewne największa w omawianym okresie należała do najstarszego klasztoru w Wilnie założonego w 1467 r. Ofiarował jej swe książki w 1579 r. kanonik Mikołaj Jasiński, sekretarz królewski⁸⁶, a następnie inni duchowni. Należały do niej zachowane do dzisiaj książki: H. Vultei: *Jurisprudentiae Romanae à Justiniano compositae libri II* (Marburg 1590); wyklęta ongiś polemika M. Smotryckiego z 1610 r. (*Thrinós...*) z napisami: „Liber schismaticus prohibitus” i „Syzmatyk szczeka przeciwko kościołowi rzymskiemu”⁸⁷, a także cenne łacińskie inkunabuły pochodzące z drukarni zachodnioeuropejskich, głównie o tematyce teologicznej⁸⁸.

Liczniej, w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, zachowały się z dawnych klasztorów druki teologiczno-filozoficzne a także prawnicze. Są jednak wśród nich takie, które odbiegały od schematu, jak na przykład polskie tłumaczenie dzieła Cyserona *O powinnościach* z provenien-

⁸¹ BU Wilno rkps 151 III. W 1849 r. było w niej 12 książek łacińskich z XV w., 197 z XVI w. i 195 z pierwszej połowy XVII w.

⁸² Tylko 5 z nich pochodzi z drukarni miejscowych i 1 z Gdańska, pozostałe zaś pochodzą z oficyn zachodnioeuropejskich, w tym wiele z nich trafiło do bibliofilskiego księgozbioru dominikanina O. Siwickiego (XVIII w.) N. Fejgelmanas; *Lietuvos inkunabulai*. Vilnius 1975 indeks s. 396.

⁸³ B. Publ. m. Warszawy XVII 2. 326. W 1608 r. jej własnością była książka Andrzeja Frycza Modrzewskiego *Silvae quatuor...* Raków 1590 (Andrzej Frycz Modrzewski. *Bibliografia*. Wrocław 1962 s. 30). W połowie XVII w. liczyła ona podobno 5317 ksiąg. Por. W. Wittyg: *Ekslibrisy bibliotek polskich XVI-XX w.* Warszawa 1907 s. 18.

⁸⁴ W. Kłapkowski: *Konwent dominikanów w Sejmach (1602 - 1804)*. „Ate-neum Wileńskie” R. 13: 1938 z. 2 s. 133.

⁸⁵ Por. K. Kantak: *Pierwsza prowincja bernardynów litewskich 1530 - 1571*. „Litwa i Ruś” T. 4: 1912 s. 66. W Iwii bernardyni od 1631 r. posiadali „bibliotekę złożoną z 489 książek teologicznych”. *Słownik geograficzny...* T. 3 s. 324.

⁸⁶ K. Niesiecki: *Herbarz polski*. T. 4. Lipsk 1839, s. 459. Według J. I. Kraszewskiego (Wilno... Wilno 1842 T. 2 s. 316) Chodkiewiczowie bibliotekę księgami uposażyli”.

⁸⁷ BU Wilno II 1196, III 4815.

⁸⁸ 45 z nich wymienia Fejgelmanas (*Lietuvos inkunabulai* indeks s. 404)

cją dominikanów nowogródzkich⁸⁹, *Epistolae familiares* Piusa II⁹⁰ należące do bernardynów w Brześciu; *De vita et moribus... Skanderbegi* M. Barletiusa (Strasburg 1537), *Tragoediae* Sofoklesa (Antwerpia 1576), *Artykuły prawa magdeburgskiego* — własność karmelitów wileńskich⁹¹.

W połowie XVII w. biblioteki występowały również w klasztorach żeńskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Bogato uposażony przez Lwa Sapiechę w Wilnie klasztor Bernardynek miał na przykład ponad 200 książek o treści religijnej i ascetycznej⁹².

W tym okresie znaczne zbiory książek mieli bazylianie, zakon unicki. Najwspanialszą biblioteką chlubił się klasztor w Supraślu, który przejął bogate zbiory iluminowanych rękopisów po dawnych mnichach wyznania prawosławnego. Było wśród nich między innymi wymienionych w inwentarzu z 1557 r. 6 wspaniałe oprawnych w złoto i srebro *Ewangeli* oraz 129 rękopisów starych i 74 nowo napisanych, a także 5 greckich⁹³. W połowie XVII w. katalog biblioteki liczył ponad 500 tomów. Pośród wymienionych rękopisów przechowywano tam kroniki ruskie, a wśród druków były takie, jak dzieła Reja, Kochanowskiego, Herburta, Strykowski, Ksenofonta, Plutarcha i Socyna. Mamy także informację, że w 1650 r. przywieziono z Warszawy i Gdańska 51 książek łacińskich⁹⁴. W tym klasztorze przechowywano od końca XVI w. unikatowy egzemplarz tłumaczenia *Ewangeli* ze staro-cerkiewno-słowiańskiego na język białoruski Wasyla Ciapińskiego, który w części był drukowany, a w części rękopiśmienny⁹⁵.

Równie zamożna była biblioteka bazylianów wileńskich, którzy przejęli budynek, a zapewne i bibliotekę monasteru prawosławnego Św. Trój-

⁸⁹ BU Wilno III 18369.

⁹⁰ Fejgelmanas: *Lietuvos inkunabulai* s. 26. Dwie książki w pięknych renesansowych oprawach (S. Sarnicki: *Descriptio veteris et novae Poloniae* (1585) i tegoż *Annalium* (1582) pochodzą z biblioteki bernardynów w Kownie. BU Wilno 2422—4 II.

⁹¹ BU Wilno III 4081; BU Warszawa 28.17.11.19; Bibl. Zakładu Nar. im. Ossolińskich Qu 3369 adl. Do karmelitów wileńskich należała również książka Aulusa Gellius *Noctes Afficae*, Paryż 1585. Laucevičius. *XV - XVIII a. knygy...* s. 78, p. 134; dzieła Cyserona: *Librorum philosophicarum...* Frankfurt 1590, *De officiis*, tamże 1590, występują z proveniencją: „Pro Bibliotheca in Lithuania Ord. Benedict”. Ibidem s. 95 p. 15.

⁹² Kantak: *Bernardyni...* T. 2 s. 388. Na użytek takich klasztorów przetłumaczono *Instrukcję dla nowicjusów* Jana a Jesu (Wilno 1641), która została zadedykowana ksieni brygitek grodzieńskich Annie Sobieskiej. Książka z jej proveniencją zachowała się. Biblioteka Narodowa (dalej BN) XVII 3.2914.

⁹³ ASB. T. 9. 1878 s. 52—55. Rozporządzenie dla opiekunów monasteru nakazywało, aby Grzegorz i Jerzy Chodkiewiczowie dopilnowali, by książki „w pożyczki nie majuti byt dawany a kotoryja rozpozyczany... aby wszystkie zebrać i zapisać”. *Op. cit.* s. 62.

⁹⁴ *Op. cit.* s. 202—205.

⁹⁵ BSzcz. I. 2. 9.

cy. Była ona cenna, gdyż wraz z innymi skarbami wycenionymi na około 100 tysięcy złotych zabrana została do Moskwy w 1661 r.⁹⁶ Więcej informacji zachowało się o księgozbiorze bazyliańskim w Żyrowicach. Była w nim rękopiśmienna *Ewangelia*, dar Lwa Sapiehy, inna od Bogdany Przesławskiej z 1623 r., *Biesiedy* Jana Złotoustego od arcybiskupa pińskiego Sochowskiego itp.⁹⁷ W Centralnej Bibliotece Akademii Nauk w Wilnie zachowało się wiele książek z tego księgozbioru, każda z napisem cyrylicą ciągnącym się przez szereg kart na dolnych marginesach: „sija kniga jest z biblioteki monastera żyrowickiego czynu swjatogo Wasilija Wielikogo 1758”⁹⁸.

Książki ascetyczne, liturgiczne i inne posiadały w tym czasie również klasztory żeńskie bazyliańskie w Wilnie, Orszy, Nowogródku, Pińsku i Mińsku. Reguły zresztą nakazywały zakonnikom naukę łaciny, „zaś niesprawne bądź do śpiewania, bądź do czytania”, choćby już kilkanaście lat przebywały w klasztorze, mają być odebrane przez rodzinę⁹⁹.

Najbogatsze zbiory biblioteczne zgromadzili w krótkim czasie jezuici. Były one powiązane z utworzeniem rezydencji oraz powstającej zaraz przy niej szkoły typu średniego. O zorganizowaniu biblioteki i czytelników mówią *Regulae Societatis Jesu* szczegółowo omawiając sprawy prohibicji, katalogu, dubletów, zwrotów książek.

Zaczątkiem największej biblioteki jezuickiej w Wilnie stał się księgozbiór Zygmunta Augusta w 1572 r., a jeszcze wcześniej otrzymała ona książki zmarłego bez testamentu sufragana wileńskiego Jerzego Albina w 1570 r.¹⁰⁰ W 1580 r. jezuitom pozostawił swą bibliotekę Walerian Protasewicz, biskup wileński, który przyczynił się do ich sprowadzenia¹⁰¹. Lista ofiarodawców jest długa, znajdują się na niej kolejni biskupi, duchowni i osoby prywatne¹⁰². Bibliotekę powiększano drogą zakupów

⁹⁶ ASB. T. 9. 1878 s. 187. Z wielu książek religijnych zachowanych z tej biblioteki można podać przykład polemiki Zebrowskiego: *Kąkol który rozsiewa Zyzania* (Wilno 1595), A. S. Radziwiłła *Discurs nabożny* (Wilno 1635). CBAN Wilno L-19/1—9; L-17/1215.

⁹⁷ BU Wilno rkps 170 III, Katalog z 1874.

⁹⁸ Np. klocek epicediów wydany w I połowie XVII w. (CBAN Wilno P-17/291), antyunitariańska polemika S. Smotryckiego *Antigraphe...* (Wilno 1608, tamże L-17/194). O staraniach w celu jak najlepszego rozwoju bibliotek bazyliańskich mówi rozporządzenie synodu z 1636 r., „aby pod sumieniem grzechu śmiertelnego każdy, który by zatrzymał księgę jakiegokolwiek klasztoru bez wiadomości protoarchimandryty naszego, oddał, do którego należy”. ASB. T. 12. 1876 s. 43.

⁹⁹ Kantak: *Bernardyni...* T. 2 s. 374.

¹⁰⁰ Testament Zygmunta Augusta... s. 10; L. Vladimirovas: *Georgijaus Albinigaus knygu kolekcija*. Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, IV, 1965 s. 60 i nn.

¹⁰¹ M. Brensztejn: *Biblioteka Uniwersytetu w Wilnie do 1832 r.* Wilno 1935 s. 9.

¹⁰² Oprócz dwóch biskupów, których książki wraz z wpisem dedykacyjnym wymienimy w dalszym ciągu, wśród ofiarodawców znajdowali się: biskupi J. Ra-

i egzemplarza obowiązkowego z jezuickiej drukarni. Największy dar pochodził od Sapiehów w połowie XVII w. Nawet gdyby wiadomość o tej darowiznie liczącej w połowie XVII w. 3 tysiące tomów była przesadzona¹⁰³, to i tak biblioteka jezuicka należałaby do największych w Rzeczypospolitej i liczyła w połowie XVII w. kilka tysięcy tomów lub nawet więcej (z darowizną Sapiehów)¹⁰⁴.

Jej dzieje do zajęcia Wilna przez Szwedów i wywiezienia części zbiorów nie są bliżej znane. Nie ma również katalogu biblioteki z tamtych czasów. W 1773 r. liczyła ona 9952 książki, w tym 1063 tytuły zakazane¹⁰⁵, zaś według katalogu Godfryda Grodecka z 1812 r. około 13 tysięcy tomów, a wśród nich 3385 książek, wydanych w XVI i pierwszej połowie XVII w. (z tego jedynie 70 tytułów z dawnych drukarni litewskich)¹⁰⁶. W tym księgozbiorze, rozproszonym od połowy XVII w., znalazły się jeszcze dwie *Biblie brzeskie*, *Zwierciadło Reja*, *O naprawie Rzeczypospolitej* Modrzewskiego, *Zielnik* Syreniusza, prace teologów protestanckich, humanistyczne tłumaczenia dużej liczby autorów starożytnych i inne. O urozmaiconej tematyce tego zbioru świadczą przykłady zachowanych dzieł¹⁰⁷.

Inne biblioteki jezuickie były mniejsze, jak na przykład w Nieświeżu, fundacji Mikołaja Radziwiłła Sierotki w 1584 r. Zachowało się z niej kilka cennych inkunabułów oraz książki z napisem: „Pro Collegii Nesvi-

dziwiłł, Mikołaj Pac, E. Wołłowicz oraz kanonicy itp., jak np. Adrian Wierzbicki, sekretarz królewski, były uczeń kolegium z 1596 r., który zapisał na zakup książek 100 zł rocznie od dochodów wsi Błonie w powiecie mińskim. J. Bieliński: *Uniwersytet Wileński* T. 3. Kraków 1930 s. 429.

¹⁰³ Brensztejn: *Biblioteka...* s. 61. Według N. Fejgelmanasa (*Lietuvos...* s. 22) miało to miejsce dopiero po śmierci Kazimierza Leona Sapiehy w 1666 r. Świadcza o tym proveniencje: Juan Lopez: *Epitomes Sanctorum Patrum*. Antwerpia 1562. 1. Ex Bibliotheca III. Leonis Sapieha Palatini Vilmensi, 2. Ex Bibliothecae III. D. Casimiri Sapieha Procancellarii MDL Collegii Vilmensi SJ donata. 3. Bibliotheca Magna Coll. Academ. Vilnen. SJ. Laucevičius: *XV-XVIII a. knygy...* s. 80, p. 149. Takie proveniencje posiadają i inne dzieła wymienione przez tegoż autora (*ibidem* s. 58 p. 19, 21, 22).

¹⁰⁴ Np. biblioteka jezuicka w Poznaniu liczyła w połowie XVII w. około 8 tysięcy tomów. Cz. Pilichowski: *Z dziejów produkcji, handlu i kultury książki w Poznaniu u schyłku XVI w.* „Przegląd Zachodni” T. 9: 1953 s. 672.

¹⁰⁵ Lustracja Collegium Academ. Viln. BCz. mikrofilm Kw 9.

¹⁰⁶ 4-tomowy inwentarz, który zestawiał kierownik biblioteki Gottfryd Grodeck, mieści się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. F. 3 nr 290.

¹⁰⁷ Philo Judaeus: *In libros Mosis. De mundi officio...* Paryż 1552, z biblioteki Zygmunta Augusta, 1. Collegii Vilnen. Societ. Jesu. 2. Bibliotheca Magna. 3. Bibliotheca Academ. Vilmensis. Laucevičius: *XV-XVIII a. knygy...* s. 114 p. 33; Chrisostomus Joannes: *Historiae ecclesiasticae scriptores Graeci*. Kolonia 1581, dar kanonika Jurgiewicza. *Ibidem* s. 71 p. 72; Grzegorz z Żarnowca: *Postylla* (Wilno 1605). BAN Leningrad 3593 f. Zachowały się również książki z oddzielnymi proveniencjami domu profosów, np.: W. Kojalowicz: *O niekrótych różnicach wiary*. Wilno 1653 BU Warszawa 4g 12.3.32.

„sensis Societatis Jesu”, który zamieniono od 1603 r. na napis: „Inscriptus Catalogo Coll. SJ”¹⁰⁸.

Zaczątkiem księgozbioru w Krozach był dar biskupa żmudzkiego Melchiora Giedrojcia, który zmarł w 1609 r. i którego książki czekały na założenie kolegium do 1614 r.¹⁰⁹; jego następcy Mikołaja Paca (zm. 1624)¹¹⁰ oraz jezuitów wileńskich¹¹¹.

Jak wskazują proveniencje na cennych, do dzisiaj zachowanych starych drukach, podobne zbiory miały kolegia jezuickie w Brześciu, Orszy, Grodnie, Kownie, Pińsku i Witebsku. Obok typowych łacińskich i polskich ksiąg o tematyce liturgiczno-teologiczno-filozoficznej znajdowały się w nich wydawnictwa humanistyczne, jak na przykład *Opera Wergiliusza* (Norymberga 1492), ofiarowane Kolegium w Pińsku przez Władysława Protasowicza, podśędka ziemi pińskiej¹¹²; podręcznik J. Sturma *De imitatione oratoria libri tres cum scholis* (Strasburg 1576) — własność jezuitów kowieńskich oraz tychże wydane w Łosku polskie tłumaczenie sławnego dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego (*O naprawie Rzeczypospolitej*, 1577)¹¹³, jak również głośna polemika M. Smotryckiego (*Thrinus...*, Wilno 1610) z napisem: „Schismaticus a computu librorum prohibitorum Coll. Vitebscensis”¹¹⁴.

W końcu XVI w. dwie biblioteki jezuickie: w Wilnie i Nieświeżu liczyły ponad 1000 tomów, zaś w połowie następnego wieku, przed zniszczeniami wojennymi wszystkie biblioteki jezuickie mogły liczyć kilkanaście tysięcy tomów. Składały się nań: wielka biblioteka wileńska z biblioteczką nowicjatu i domu profesów oraz 13 kolegiów i rezydencji. Jeśli doliczyć pozostałe biblioteki klasztorne na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (po 100 - 300 tomów każda, co sugerował już J. Kurczewski¹¹⁵), otrzymamy około 3 - 5 tysięcy w 1600 r. i około 30 tysięcy w połowie XVII w. Wówczas to w Wilnie znajdowało się około 25% wszystkich zasobów bibliotecznych klasztorów katolickich.

¹⁰⁸ Np. P. Skarga: *Siedem filarów...* (Wilno 1582). BCz Cim. 747 I; S. Grodzicki: *Prawidło wiary heretyckiej* (Wilno 1592). BU Warszawa 28.20.2.676; tegoż część utworów polemicznych w klocku. BN Qu 369 - 372; klocek sześciu panegiryków. BN 428 - 432.

¹⁰⁹ Jablonskis: *Lietuvių...* s. 149.

¹¹⁰ Np. S. Orzechowski: *Chimaera sive de Stancari*. Kraków 1562 z napisem „haeretici libri”; *Ecclesiasticae historiae auctores*. Bazylea 1563 z proveniencjami biskupa Paca, następnie „Coll. Crozensi” oraz „Inscriptus Catalogo SJ in Samogitiae 1624”. BU Wilno II 1108.

¹¹¹ Np. klocek utworów religijnych. BW Wilno 15151 - 9a.

¹¹² BU Warszawa 28.20.2.31.

¹¹³ Ibidem 28.15.14.2; Andrzej Frycz Modrzewski. *Bibliografia...* s. 19.

¹¹⁴ BU Wilno III 15318.

¹¹⁵ J. Kurczewski: *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1912 s. 324.

Biblioteki zborowe

Kolekcje zborowe, choć otoczone wielką dbałością ze strony synodów i ich protektorów magnackich, były z pewnością mniej liczne od bibliotek klasztornych.

Według postanowień synodu z 1617 r. opiekę nad bibliotekami zborowymi mieli sprawować superintendenci 6 dystryktów 200 parafii protestanckich¹¹⁶ i pilnować, aby nie było w nich „ksiąg papieskich i nowokrzczeńskich”, natomiast każdy zbor powinien mieć: *Biblię brzeską*, *Nowy Testament*, *Postylle* Grzegorza z Żarnowca i K. Kraińskiego, *Katechizm* P. Gilowskiego, dwie książki litewskie itp.¹¹⁷ Były więc księgozbiory kilku- i kilkunastotomowe w takich zbiorach, gdzie ministrowie nie znali łaciny, i większe, kiedy zarządzał nim pisarz i człowiek wykształcony. Największe znajdowały się przy zbiorze w Wilnie, Słucku i Kiejdanach. Postanowienie synodu z 1653 r. zaleca, by biblioteki „od różnych osób legowane i kupione... do kiejdańskiej i słuckiej bibliotek przyłączone były”. Między innymi 7 ksiąg po zmarłym ministrze z poziewaltowskiego zboru¹¹⁸.

Książki w zbiorach litewskich były zjawiskiem rozpowszechnionym. Na ich użytek drukowano w Wielkim Księstwie Litewskim nawet tłumaczenia książek religijnych na język litewski¹¹⁹.

Biblioteczki cerkiewne

Zapewne najmniej większych księgozbiorów posiadały na terenie Litwy i Białorusi cerkwie prawosławne. W większości z nich przeważały jeszcze księgi rękopiśmienne, służące również jako podręczniki szkolne, pomimo iż w tym czasie wydrukowano już około 200 tysięcy książek, w tym *Psalterz* cyrylicą 23-krotnie, *Czasosłów* 14-krotnie, 14 różnego rodzaju elementarzy itd. Ciągłe jednak powstawały rękopisy jako świadectwo dawnej sztuki oraz z braku ksiąg drukowanych czy ich wysokiej ceny. Według B. W. Sapunowa *Ewangelie* można było przepisać w ciągu 2,5 miesiąca, amator wykonywał to dwa razy dłużej¹²⁰.

¹¹⁶ H. Merczyng: *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1904 s. 17.

¹¹⁷ *Monumenta Reformationis...* s. IV z. 2 s. 40.

¹¹⁸ AGAD AR VIII rkps 713 s. 313.

¹¹⁹ *Ibidem* s. 298. Uchwała synodu z 1653 r. przeznaczyła cały nakład litewskiej książki do nabożeństwa — (500 egzemplarzy) na użytek 3 dystryktów. Potwierdza to tezę J. Tumelisa (*Knygų nobažnistės krikščioniškos (1653) pirmoje leidimo klausimų*. [W:] *Bibliotekininkystė ir bibliografija*. T. 6. 1967 s. 123 i nn.), który odnalazł karty tytułowe z napisem: „a teraz drugi raz wydane”, iż w 1653 r. w Kiejdanach ukazały się dwa wydania tego dzieła.

¹²⁰ Sapunow: *Kniga w Rossii* s. 102.

Z takich ksiąg składał się księgozbiór popa Matwieja z cerkwi Ju-riewskiej w Wilnie w 1522 r., który w testamencie zapisał cerkwi soborowej Przeczystej Dziewicy 1 książkę „na pamjat mnie i roditielom moim... kniżok 10 małych i wielikich” oraz *Trebnik* cerkwi Św. Jerzego¹²¹. Jego syn dał tejże cerkwi w 1546 r. *Apostoła* i osiem ksiąg *Minei* (miesięczne zbiory modlitw, opowieści)¹²². Cerkiew w Dereczynie otrzymała od ks. Wasyla Ostrogskiego w początku XVII w. cenne iluminowane rękopisy¹²³.

Zachowane do dzisiaj proveniencje ksiąg religijnych drukowanych cyrylicą¹²⁴ świadczą, że w połowie XVII w. musiało być kilkadziesiąt większych księgozbiorów cerkiewnych w ważniejszych miastach i miasteczkach, zaś w pozostałych cerkwiach przynajmniej po dwie lub kilka ksiąg religijnych¹²⁵. Etap ten zapewne korzystnie wyróżniał się w porównaniu do poprzedniego okresu, gdyż w okresie walki z unią podniósł się znacznie stan oświaty duchowieństwa prawosławnego¹²⁶.

Znacznie większe zbiory ksiąg przechowywały od dawna monasterie prawosławne, w których przepisywano także księgi. Takich bibliotek jak w Supraślu do unii brzeskiej, do 1596 r., mogło być kilka i to nie tylko w ośrodkach miejskich. O przywiązywaniu przez mnichów dużej wagi do zbierania ksiąg świadczy przykład organizowania przez nich typografii w ośrodkach prowincjonalnych, jak w Bujniczach, Kuteinie (Białoruś) oraz Jewiu pod Wilnem w pierwszej połowie XVII w. Dla porównania podać należy badania B. W. Sapunowa dla 39 monasterów rosyjskich. Na każdy z nich przypadało po około 70 ksiąg w 1653 r.¹²⁷ W końcu XVI w. według tego badacza na 34 cerkwie i 14 monasterów inwentarze wykazały 1491 ksiąg, czyli przeciętnie po około 30 książek¹²⁸.

¹²¹ ASB. T. 6. 1869 s. 12 - 13.

¹²² *Ibidem* s. 38.

¹²³ Radziszewski: *Wiadomość*... s. 10.

¹²⁴ Opis cerkwi Św. Jerzego w Wilnie z 1640 r. wymienia „*Ewangelię* w zielonym aksamicie, krytą srebrem, *Apostoła*, *Trefologion* i *Psaltir* pisane”, ASB. T. 6. 1869 s. 199. *Trebnik* (Jewie 1641) z cerkwi łoknickiej (łorzwickiej? w powiecie pińskim lub łosewickiej w sejneńskim). BSzcz. X, 5a, 1; *Służechnik* (Wilno 1617) z cerkwi w Grodnie. *Ibidem* I.8.15 w; *Ewangelię* (Wilno 1575) z cerkwi w Kodniu i Wołpiach. BK XVI Cim. 4286; BSzcz. I.8.5 i inne.

¹²⁵ Liczba cerkwi w XVI i XVII w. jest dzisiaj nie znana. Według T. Bieńkowskiego (*Organizacja kościoła wschodniego w Polsce*. [W:] *Kościół w Polsce*. T. 2 s. 936) przed połową XVII w. było ich 273 oraz 50 monasterów.

¹²⁶ *Ibidem* s. 828 i nn.; J. N. Goleniszczew-Kutuzow: *Gumanizm u wostocznych słowjan (Bielorussija i Ukraina)*. Moskwa 1963 s. 45 i nn. Świadczy o tym przykład M. Smotryckiego, który przy układaniu gramatyki (Wilno 1619), korzystał z biblioteki brackiej w Wilnie. A. Anuszkina: *Tajny staropieczatnoj knigi*... s. 94.

¹²⁷ Sapunow: *Kniga w Rosii*... s. 20.

¹²⁸ *Rukopisnaja i pieczatnaja kniga* s. 42.

4. BIBLIOTEKI PRYWATNE

Zbiory ksiąg księży, zakonników, popów i ministrów

Zwierzchność kościelna dbała o zaopatrzenie wspólnych bibliotek, a jednak często zdarzało się, iż książki, nim trafiły do takiego zbioru, najpierw należały do osób duchownych. Ta bowiem część elity intelektualnej chętnie nabywała i czytała książki, i to nie tylko takie, które służyły do odprawiania obrzędów i pełnieniu codziennych obowiązków, jak książki liturgiczne, pismo święte, zbiory kazań, żywoty świętych, uchwały synodalne. Często były to wydawnictwa w cennych, zachodnioeuropejskich wydaniach¹²⁹, lecz nie takie książki winny budzić zainteresowanie badacza. Odnosić natomiast należy przejawy szerszych zainteresowań czytelniczych kleru w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w., jak również dostojników kościelnych. W bibliotece biskupa J. Albina były łacińskie dzieła Erazma z Rotterdamu i Józefa Flawiusza¹³⁰. Biskup W. Protasewicz posiadał *Biblię brzeską* kalwińską¹³¹, biskup M. Pac książkę S. Orzechowskiego oraz wydane przez Erazma z Rotterdamu dzieła Cypriana z Kartaginy¹³². Takie biblioteki mogły liczyć ponad 100 tomów.

Pokaźne księgozbiory mieli również archidiakoni, kanonicy, dziekani i prałaci. Z takiej biblioteki Józefa Jasińskiego, archidiakona wileńskiego (XVI w.), zachowały się trzy książki, w tym łacińskie wydanie *kodeksu* Justyniana¹³³. Ambroży Bejnart, kanonik wileński, miał 42 książki, wśród nich dzieła Galena i Lukrecjusza z 1603 r., a Mikołaj Koryzna — 40 książek¹³⁴. Według stwierdzenia wizytacji kościelnej pleban w Krożach i kanonik miednicki Mikołaj Dauksza, tłumacz postylli J. Wujka na język litewski, miał obok wielu książek „dobrych” także dzieła Filipa

¹²⁹ Np. proveniencje: lektora jezuitów wileńskich Stefana Wróblewskiego (*Biblia Latina*. Bazylea 1495); Waleriana Kamiona, dominikanina (Tomasz z Akwinu: *Opera*. Wenecja 1490); Adama Zowdzicza, bernardyna z Brześcia (Pius II: *Epistolae familiares*. Norymberga 1483). Fejgelmanas: *Lietuvos inkunabulai* s. 115, 285, 261.

¹³⁰ *Suidae historica [per] Erasmus Roterodamus*. Bazylea 1569; Flavius Josephus: *De antiquitate Iudaica libri XX*. Bazylea 1518. Laucevičius: *XV - XVIII a. knygy...* s. 84 p. 30, s. 86 p. 47.

¹³¹ BAN Leningrad 1146 L; Caius Plinius Secundus: *Historia mundi*. Bazylea 1545. BU Warszawa 28.17.4.8.

¹³² Por. przyp. 110. Caecilius Ciprianus: *Opera...* Bazylea 1568. BUW II 4398; *Ecclesiasticae historiae auctores Coloniae* 1581 BU Wilno II 4060.

¹³³ *Corpus iuris civilis. Digesta Iustiniani...* Norymberga 1483. Książka była własnością następnie Mikołaja Jasińskiego, kanonika i kantora, stanowiła jego dar z kolei dla bernardynów wileńskich. Fejgelmanas: *Lietuvos...* s. 143. Do Józefa Jasińskiego należała także *Homilia in Evangelica Dominicella*. Antwerpia 1544. BUW II 852.

¹³⁴ Vladiimirovas, op. cit. s. 108.

Melanchtona i Erazma z Rotterdamu¹³⁵. Zapewne ciekawy księgozbiór miał wicedziekan katedry żmudzkiej Jan Wilamowicz, który ofiarował łacińskie dzieje królów polskich jezuitom w Krożach¹³⁶, jak również dziekan katedry wileńskiej Mikołaj Dicus (zm. 1629), który miał łacińską kronikę¹³⁷.

Byłoby ciekawe ustalić, do jakiego duchownego należała rozprawa Mikołaja z Błonia (*Tractatus sacerdotalis*, 1503), znajdująca się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie, a opisana przez J. Lebedysa, w której widnieje pierwszy znany tekst modlitwy w języku litewskim, wpisany ręką w początku XVI w.¹³⁸

Jeśli biblioteki wyższego duchowieństwa katolickiego liczyły od kilkudziesięciu do ponad 100 tomów w badanym okresie, to księgozbiory księży zaczynały się od tej pierwszej liczby. Takim był na przykład zbiór Stefana Wilczopolskiego w Wilnie z 1610 r., подарowany dominikanom w Wilnie¹³⁹. Księgozbiór ten miał zapewne charakter humanistyczny. Im dalej od wileńskiego ośrodka kulturalnego, tym księgozbiory duchownych miały skromniejszy charakter, choć zachowały się cenne europejskie inkunabuły z proveniencjami Mikołaja Hermanowskiego, proboszcza w Dryświatach (pow. kowieński, XVII w.); Wacława Dyrki z Mejszagoly (wileński, XVI w.); Marcina Judzewicza, proboszcza w Nowym Dworze (lidzki); księdza Zaleskiego z Głębokiego w okolicach Smoleńska¹⁴⁰. Również proveniencje plebanów z Rumszyszek (powiat wileński), Słonimia, Ołyki, Brasławia, Kobrynia i innych świadczą o posiadaniu przez nich ksiąg nie tylko służących do odprawiania nabożeństwa i materiałów synodalnych¹⁴¹.

¹³⁵ Jablonskis: *Lietuvių...*, s. 182; Lebedys: *Mikolajus Daukša* s. 151.

¹³⁶ S. Neugebauer: *Icones et vitae principum ac regum Poloniae omnium...*, Frankfurt 1620. Biblioteka Raczyńskich Poznań 177 I.

¹³⁷ H. Schedel: *Chronicarum liber*. Norymberga 1493. Biblioteka Instytutu Historii Akademii Nauk Leningrad II F. 1. M. Dicus miał w swej bibliotece w 1597 r. *Historiarum sui temporis* Francesca Guicciardiniego. Bazylea 1566, jak również S. Sokołowskiego *Opera* (t. 2, Kraków 1548), które w 1618 r. dał jezuitom wileńskim. Laucevičius: *XV - XVIII a. knygu...*, s. 48, 101.

¹³⁸ J. Lebedys: *Lituaniskos baruose*. Vilnius 1972 s. 52 - 53.

¹³⁹ AWAK. T. 20, 1897, s. 219.

¹⁴⁰ Duarenus Franciscus: *Opera*. Frankfurt 1607, poprzedni właściciel kanonik A. Beynart, Laucevičius: *XV - XVIII a. knygu...*, s. 85; Augustyn Aureliusz: *Explanatio psalmorum*. Bazylea 1489. Fejgelmanas: *Lietuvos inkunabulai* s. 94; Anselm z Cantenbury: *Opera* (br. przed 1497). *Ibidem* s. 83. Ks. Zaleski ofiarował w 1668 r. Biblię „Sancti Hieronimi” oraz *Instructio sacerdotum* klasztorowi bazylianów w Supraślu. ASB. T. 9 s. 241.

¹⁴¹ Montiwidowicz, proboszcz z Rumszyszek, ofiarował w 1622 r. bernardynom w Cytowianach *Sequentiae* Samuela Rabi (Kolonia 1499); *Sanctum Jesu Christi Evangelium D. Hieronymo interpreta*. Kolonia 1538 było własnością W. Chelpińskiego, wikarego z kolegiaty w Olyce. BU Warszawa 18.5.14.6; Tomasza Kempis: *De imitatione Jesu Christi*. Wilno 1585 należały do Kazimierza Planhowa (?) z nieznannej parafii w brasławskim. BCz 26353 I itp.

Najlepiej zaopatrzonymi bibliotekami na omawianym terenie mogli poszczycić się zakonnicy — nauczyciele i twórcy polemik, traktatów i literatury religijnej, jak na przykład jezuita A. Jurgiewicz czy P. Skarga oraz K. Sarbiewski, Kojałowiczowie, A. Olizarowski i inni¹⁴². W bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego zachowały się cenne inkunabuły z podpisami miejscowych zakonników, nie tylko z Wilna, świadczące o tym, że poza biblioteką klaszorną zakonnicy w celach posiadali niewielkie zbiory ulubionych ksiąg¹⁴³. Taki zbiór przeora dominikanów w Mińsku w 1722 r. liczył 25 ksiązek religijnych oraz dwa dziełka medyczne¹⁴⁴.

Znacznie trudniej jest opisać biblioteczki popów i mnichów. Wiadomo, że w Wilnie w pierwszej połowie XVI w. zdarzały się 11-tomowe (por. przypis 120) biblioteczki popów. Podobnie było w większych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza po odnowie cerkwi wywołanej naporem unii brzeskiej w 1596 r. Wychodziły żywe polemiki prawosławnych z unitami i katolikami, wiele z nich w języku polskim, uwzględniających postawy humanistyczne, a nawet heretyckie. Reformowano szkolnictwo dzięki aktywności bractw cerkiewnych. Sporadycznie spotykane dzisiaj proveniencje duchownych tego wyznania, pochodzące z XVII w., wyraźnie wskazują na szersze rozpowszechnienie książki drukowanej, nierzadko świeckiej, w ich księgozbiorach. Zwyczajowo bowiem składały się one z księgi rękopiśmiennej liturgicznej i zbiorów modlitw: *Triod*, *Służebników*, *Czasosłówów*, *Trebników* itd. Od końca XVI w. wydrukowano w miejscowych typografiach około 100 takich ksiąg, łącznie z wydaniem Pisma świętego i psalterzami. Na wielu z nich, które przechowywały się w zbiorach starych druków, widnieją proveniencje „swjaszczenników i monachów”¹⁴⁵. Ze względu na naukę ję-

¹⁴² Por. przyp. 125. Np. Kazimierz Wojsznarowicz posiadał *Opera* Augustyna Aureliusza (BUWilno II 1039) oraz nie wymienione w *Nowym Korbucie* (T. 3 s. 282 - 284) dziełko S. Starowskiego *Vitae Antistituum Cracoviensum*. Kraków 1658. Laucevičius: XV - XVIII a. knygy..., s. 55.

¹⁴³ Por. przyp. 129. Prefekt karmelitów wileńskich Jan Kazimierz Chodkiewicz miał *Sermones* Hugona de Prato Florido (Nürnberg 1483), które przekazał karmelitom wileńskim. BUWilno Ink. 246. A. Dubowicz ofiarował klasztorowi bazylianów w Supraślu P. Sherlogusa *Cogitationes in Salomonis canticum canticorum*. Lyon 1637. BUWilno III 16049. T. Plater, „abbas in Troki”, posiadał *Catulusa Opera*. Bazylea 1569. BUWarszawa 28.18.6.38.

¹⁴⁴ Z. Staniszewski: *Inwentarze biblioteczne wieku XVII i XVIII w rękopisach Ossolineum*. „Ze Skarbcza Kultury” 1/7/1955 s. 201.

¹⁴⁵ *Dioptra* (Wilno 1642) należała w XVII w. do Wassiana Romanowa, jerodjaka, BSzcz. III.5.5 w; *Służebnik* (Wilno 1598) do popa Lwa Stepanowa (XVII w.). I. 8. 16a. *Służebnik* (Wilno 1617) zachował się z dwoma siedemnastowiecznymi proveniencjami z terenu Rosji i jedną białoruską: „swiaszczennika starosielskiego trojeckiego kuplena za dwa złotych”. BSzcz. I. 8. 15a; *Nowyj Zawiet so psaltirju* (Wilno 1623) ma białoruski wpis XVII-wieczny o zakupie tej książki przez Iwana Janowskiego „od otca Zastawskiego”. BAN Leningrad 1072 sp.

zyka łacińskiego i polskiego w szkołach białoruskich, które powstały we wszystkich większych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, niektórzy popi mieli zapewne książki w tych językach. Interesowali się również literaturą o charakterze świeckim. Świadczy o tym siedemnastowieczny zapis własnościowy białoruski, w transkrypcji łacińskiej Michała Narkiewicza, „prezwitera chołekołockiego”, na wydaniu *Statutu Litewskiego* z 1588 r.¹⁴⁶

Księgozbiory o bardzo urozmaiconej treści mieli ministrowie zborów kalwińskich i ariańskich, szczególnie zajmujący się pracą pisarską. Należał do nich Szymon Budny, od 1588 r. katechista zboru kalwińskiego w Wilnie i Klecku, po przejściu na antytrynitaryzm minister w Zasławiu, a następnie w Łosku do 1582 r. Twórca przekładów biblij i polemik znał doskonale hebrajski, grekę, łacinę, staro-cerkiewno-słowiański, ruski i białoruski¹⁴⁷.

Swoje prywatne księgozbiory mieli również zapewne ministrowie zborowi. Prawdopodobnie większość z nich kontentowała się księgami niezbędnymi dla pełnienia obowiązków religijnych, które stanowiły własność zborów. Niektóre jednak były najpierw własnością ministrów i po ich śmierci, o czym już wspomniano, przechodziły na własność zboru. Posiadaczem takiej większej biblioteczki, o której mówi postanowienie synodu z 1653 r., iż należy ją sprzedać za 350 złp¹⁴⁸, był ksiądz Kostecki. O zwyczajowym posiadaniu księgozbiorów przez ministrów informuje postanowienie synodu Jednoty Litewskiej z 1617 r., by superintendent „dojrzał biblioteki ministrowskie, jakie księgi mają”¹⁴⁹.

Biblioteka królewska

W okresie Odrodzenia Wilno rozkwitało pod względem architektonicznym i kulturalnym. Zadziwiające cudzoziemców miasto wkroczyło w wiek piętnasty z tradycjami humanistycznego dworu Aleksandra Jagiellończyka¹⁵⁰. Podtrzymywał je Zygmunt I, tak zasłużony dla kultury Wilna, że długi czas przypisywano mu posiadanie cennego zbioru książ-

¹⁴⁶ BN XVI E. 612. Pierwsze na omawianym terenie wydawnictwo o bardziej świeckim charakterze *Dioptra albo zercalo i wyrażenie żywota ludzkiego na sem swete* (Jewie 1642) ma napisy polskie i białoruskie nie znanego nam bliżej „jero-diakona Wassiana Romanowa”. BSzcz III 5. 5w. *Psattir* (ok. 1600) zachował się z napisem „uczebnaja diaczka Rodionowa”. BSzcz. XVI 5. 8b.

¹⁴⁷ *Istorija białoruskoj dooktjabskoj literatury*. Mińsk 1977 s. 136 i nn.; *Nowy Korbut*. T. 2 s. 61-2. Do takich posiadaczy księgozbiorów należał również J. Licanus Namysłowski, minister ariański w Iwii i Nowogródku w latach 1585-1593, a także pisarz. Op. cit., T. 2, s. 451.

¹⁴⁸ *Monumenta Reformationis...*, s. IV z. 2 s. 77.

¹⁴⁹ *Ibidem* s. 40.

¹⁵⁰ Ochmański: *Historia Litwy* s. 97-98.

zek, który w rzeczywistości należał do Olbrachta Gasztolda¹⁵¹. Za czasów Zygmunta Augusta renesansowy charakter dworu podkreślił powstały w latach 1546 - 1572 cenny i bogato oprawiony księgozbiór, który liczył ponad 4 tysiące tomów i oceniono go na ogromną wówczas sumę ponad 10 tysięcy czerwonych złotych¹⁵². Zbiór ten miał charakter bibliofilski ze względu także na upodobania króla do cennych i wspaniałych pod względem estetycznym przedmiotów, jak biżuteria, obrazy, srebro. Wiadomo jednak, że król dawał dowody czytania i miał zamiłowanie do książek¹⁵³. Jego biblioteka także, w odróżnieniu od innych tego typu w Europie, miała charakter prywatny. Była jednakże udostępniana przez Zygmunta Augusta jego przyjaciółom i współpracownikom, zaś po jego śmierci darowana zakonowi jezuitów¹⁵⁴. Część tego księgozbioru, za pośrednictwem siostry króla Anny Jagiellonki, przeszła w ręce lekarza nadwornego Andrzeja Cochlera-Barskiego i jego brata, a także Sylwestra Roguskiego, Jakuba Górskiego, Biblioteki Jagiellońskiej i in.¹⁵⁵

Zaczątkiem biblioteki Zygmunta Augusta stał się być może wspomniany zbiór książek Olbrachta Gasztolda, który po bezpotomnej śmierci jego syna Stanisława dostał się wdowie po nim, następnie zaś małżonce Zygmunta Augusta — Barbarze Radziwiłłównie¹⁵⁶.

Sprawami zakupu książek z Krakowa, Frankfurtu, Kolonii zajmowali się wyznaczeni przez króla Andrzej Trzecieski i jego syn, Jan Koźmińczyk, Wojciech Baza, Justus Ludwik Decius.

W 1548 r. książki obejmowały 232 kolejne sygnatury, a w 1552 r. już 1273 pozycje. Później biblioteka nie rosła już w tak szybkim tempie, bowiem po 10 latach było 1600 pozycji w królewskim katalogu. Część książek pochodziła z darów, na przykład od księcia Albrechta, cesarza czy księcia saskiego, który przesłał oprawną w jedwab ze srebrnymi okuciami *Biblię* z dedykacją Lutra¹⁵⁷.

¹⁵¹ K. Pułaski: *Spis książek Zygmunta I*. „Biblioteka Warszawska” 1875 z. 2 s. 277, J. Lelewel (*Bibliograficznych książek dwoje*. Wilno 1826 s. 97 - 99) wyrażał się o tym z pewnym powątpiewaniem. Sprawę rozstrzygnęło odnalezienie testamentu Gasztolda. Por. przypis 156.

¹⁵² Brensztejn: *Biblioteka Uniwersytetu*... s. 6.

¹⁵³ Hartleb: *Biblioteka*... s. 126; L. Kolankowski: *Zygmunt August. Wielki Książę Litwy do 1545 r.* Lwów 1913 s. 82.

¹⁵⁴ *Testament Zygmunta Augusta*..., s. 12 - 14.

¹⁵⁵ *Wielkopolski słownik biograficzny*. Poznań 1981 s. 38; Brensztejn: *Biblioteka*..., s. 7. 165 tytułów na początku XX w. posiadała Biblioteka Zamojskich w Warszawie. K. Hartleb: *Dzieje spuścizny królewskiej*. [W:] *Pamiętnik, III Zjazdu Bibliotekarzy*. Lwów 1929 s. 136.

¹⁵⁶ *Metryka Litewska*. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie 196 1510 r. s. 571 - 5; Jablonskis: *Lietuvių*..., s. 356; tenże: *1510 m. Albrechto Goštaudo biblioteka*. „Mokslinės Bibliotekos Metraštis” 1958 - 1959 (1961) s. 25.

¹⁵⁷ Kolankowski, *Zygmunt August*..., s. 327; Hartleb: *Biblioteka*..., s. 108 - 110.

Do 1551 r. funkcje bibliotekarzy pełnili obaj Trzeciescy, następnie twórca katalogu w 1553 r., sekretarz królowej Barbary — Stanisław Koszucki. Po jego śmierci bibliotekarzem został historyk Łukasz Górnicki z pensją 200 złp. rocznie¹⁵⁸.

Jeśli zapoznać się z pozostałościami dawnego zasobu ksiąg królewskich przechowywanych obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie oraz opisanymi w okresie międzywojennym przez F. Biesiadeckiego, K. Piekarskiego, R. Kotulę, K. Hartleba¹⁵⁹ książkami z Biblioteki Archidiecezjalnej w Poznaniu¹⁶⁰, a także z innych bibliotek polskich, to okaże się, iż przeważające liczbowo książki łacińskie (gdyż były również w nowożytnych językach europejskich) prezentowały niezmiernie bogatą problematykę.

W bibliotece Zygmunta Augusta były różnorakie wydania Pisma św., dzieła filozoficzne i humanistyczne we współczesnych tłumaczeniach, dzieła reformacyjne zakazane, teologiczne, medyczne, geograficzne, prawnicze, przyrodnicze, a nawet z historii architektury, sztuki militarnej i literatury pięknej. Znajdowało się tam piękne łacińskie wydanie książki Andrzeja Frycza Modrzewskiego (Bazylea 1559), które wraz ze śląskim pastorem Franckiem, następnie rektorem szkoły w Rakowie, po wygnaniu arian w 1660 r. znalazło się w Koloszwarcze (Cluj w Rumunii)¹⁶¹, wydanie pracy M. Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium* (Norimberga 1543)¹⁶² oraz takie ciekawostki jak dzieje Etiopczyków czy plemion południowosłowiańskich.

Biblioteki magnackie

Najstarszą, wspomnianą już biblioteką tego typu był zbiór 60 ksiąg należący do Olbrachta Gasztołda. Według K. Jablonskisa część z nich (23 ruskie, kilka czeskich i reszta łacińskich) mogła pochodzić od ojca

¹⁵⁸ *Ibidem* s. 95-96.

¹⁵⁹ F. Biesiadecki, K. Piekarski: *Materiały do dziejów biblioteki Zygmunta Augusta*. „Exlibris” 1924 T. 5 s. 38-48; R. Kotula; *Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów wielkopolskich* Z. Czarneckiego mieszczących się obecnie w Bavorovianum. Lwów 1929; Hartleb; *Biblioteka Zygmunta Augusta* s. 138-175.

¹⁶⁰ E. Majkowski: *Książki Zygmunta Augusta przechowywane w Bibliotece Archidiecezjalnej w Poznaniu*. Poznań 1928.

¹⁶¹ Andrzej Frycz Modrzewski, *Bibliografia*. Wrocław 1972 s. 7.

¹⁶² Biesiadecki, Piekarski: *Materiały...* s. 39. Według M. Brensztejna (*Biblioteka...* s. 6) znajdowała się tam sławna rękopiśmienna księga Twardowskiego ze śladami diabelskiej łapy. Wspomniany przez niego zbiór prawa liczący 293 woluminy posiadał odrębny katalog znaleziony przez Cz. Pilichowskiego (*Z dziejów szwedzkich zaborów bibliotek i archiwów polskich w XVI i XVII w.* Gdańsk 1960 s. 13) w Uppsali. Badacz ten twierdzi ponadto, iż część ksiąg zabranych przez Katarzynę Jagiellonkę odziedziczył przyszły król polski Zygmunt III, pozostawiając je w Szwecji.

Olbrachta, Marcina, wojewody kijowskiego. Oprócz ksiąg drukowanych było kilkanaście rękopisów, m. in. religijnych, oraz *Statut Łaskiego*, *Kodeks Justyniana*, opowieści o Troi, Aleksandrze Wielkim, dwa zielniki, bajki Ezopa itp. Według K. Jablonskisa książki te mógł Olbracht Gasztold przekazać synowi Stanisławowi, mężowi Barbary Radziwiłłówny¹⁶³.

Duże biblioteki mieli magnaci wykształceni za granicą, koryfeusze ruchu protestanckiego, mecenasów ministrów, duchownych katolickich i literatów. Niektórzy z nich sami zajmowali się pracą pisarską, jak Krzysztof Moniwid Dorohostajski, twórca kompilacyjnego dzieła *Hippica, to jest o koniach księgi* (w latach 1603 - 1647 trzy wydania), czy Albrycht Stanisław Radziwiłł, pisarz religijny. O zainteresowaniach książką Abramowiczów, Kisków, Hlebowiczów, Naruszewiczów, Połubińskich, Wołłowiczów, Tyszkiewiczów świadczy ich udział w ruchu wydawniczym w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁶⁴. Jan Kozakowicz w dedykacji do Krzysztofa Zenowicza, poprzedzającej przekład *Wojny żydowskiej* Flawiusza (Wilno 1595), pisał, „iż wielu kosztownych ksiąg biblioteka Waszej Miłości ozdobiona, do której co dzień niemal z obcych krajów WM onych przybywa”¹⁶⁵. Mówił o tym testament tegoż Zenowicza, w którym zaleca on chronić jego bibliotekę jak „klejnot największy” w zborze w Smorgoniach¹⁶⁶.

Liczne księgozbiory posiadali Chodkiewiczowie w swoich zamkach. Hrehory Chodkiewicz był twórcą ruskiej drukarni w Zabłudowie. Przesyłka ksiąg religijnych dla jego wnuka Jana Karola od kardynała Hozjusza i wójta wileńskiego Augustyna Rotundusa świadczy o przejściu

¹⁶³ Por. przyp. 156.

¹⁶⁴ Mikołaj Dorohostajski był nakładcą tłumaczenia na język polski *O naprawie Rzeczypospolitej* A. Frycza Modrzewskiego (Łosk 1577), Krzysztof Dorohostajski był adresatem dedykacji druku pt. *Obrona Postylli ewangelickiej* Grzegorza z Żarnowca (Wilno 1615) oraz *Cenzury* Salinariusza, drukowanej u niego w Osmianie w 1615 r. Jan Abramowicz był nakładcą wielu druków Jana Karcana, m. in. *Katechizmu kalwińskiego* Sudrowiusza (1600), jego żona zaś wcześniejszego wydania tej książki (Wilno 1580); Jan Hlebowicz był wydawcą *Apologii większej* M. Krowickiego (Wilno 1584) i kilku polemik kalwińskich; Mikołaj Naruszewicz był adresatem druku Wolana (*Ad scurillem...* Wilno 1589); a jego syn wierszy Kozakiewicza pt. *Manes Danieliani* (Lubcz 1620); Aleksandrowi Połubińskiemu poświęcił W. Protasowicz *Conterfekt człowieka starego* (Wilno 1597) itd. Tłumaczenie Cyцерона *O starości* (Wilno 1595, 1606) zadeedykowano Teodorowi Tyszkiewiczowi; zaś tłumaczenie *Inventores Rerum*, Protasowicza — z pierwszej polskiej encyklopedii, jego synowi Jemowi. Książkę Justusa Lipsiusa *O starości*, w tłumaczeniu Janusza Piotrowicza (Wilno 1600) posiadał Paweł Tyszkiewicz, sędzia ziemski trocki (XVII w.), następnie znalazła się ona w Bibliotece Tyszkiewiczów w Czerwonym Dworze. BN Q 416).

¹⁶⁵ BN XVII O, 387.

¹⁶⁶ O. Hedemann: *Testamenty brasławsko-dziśnieńskie* XVII - XVIII w. Wilno 1935 s. 14.

potomków na katolicyzm¹⁶⁷. Syn Jana Aleksander swoją bibliotekę na zamkach w Myszy i Szklowie ofiarował dominikanom szklowskiemu¹⁶⁸.

Największe jednak biblioteki w dobie reformacji i baroku posiadali Radziwiłłowie. Spory księgozbiór miał na zamku brzeskim Mikołaj Radziwiłł Czarny, twórca pierwszego zboru kalwińskiego na tych ziemiach, mecenas pisarzy i tłumaczy, wydawca pierwszego w Rzeczypospolitej kalwińskiego przekładu *Biblii* (Brześć 1563)¹⁶⁹.

Jego zbiory odziedziczyli Mikołaj Radziwiłł Sierotka oraz przyszły biskup wileński Jerzy, obaj trudniący się działalnością literacką. Mikołaj był szczególnym miłośnikiem książek „z *Biblią* swoją, którą zawsze miał przy sobie”¹⁷⁰. Po swoim nawróceniu udał się z nią na pielgrzymkę do Ziemi Świętej, a następnie założył klasztor jezuicki w Nieświeżu, któremu ofiarował część rodzinnej biblioteki. Zachował się jej drzeworytowy ekslibris, prawdopodobnie z końca XVI w., oraz informacja o istnieniu katalogu¹⁷¹, jak również książki z proveniencjami tej biblioteki¹⁷². Mikołaj Radziwiłł Sierotka, ordynat nieświeski, zdawał sobie sprawę z wartości tego księgozbioru, dlatego rozkazał, aby pozostał po jego śmierci w zamku: „ponieważ też to jest u ludzi baczących jedna ozdoba i kochają się w bibliotece, żeby ich sukcesor nie rozpraszał... księgi wszystkie in theologia, także in politicis dawne i świeżo kupione i osobliwe co po Imci księdzu kardynale bracie moim zapłacił, te wszystkie

¹⁶⁷ M. Baryczowa: *Augustyn Rotundus Mieleski pierwszy historyk i apologeta Litwy. Z dziejów polskiej kultury umysłowej*. Monografie z dziejów nauki i techniki, t. 99, Wrocław 1976 s. 96 - 97.

¹⁶⁸ J. M. Giżycki: *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*. T. 2. Kraków 1923 s. 250. Zachowały się niektóre książki z proveniencjami Chodkiewiczów. Np. Jan Kazimierz Chodkiewicz posiadał (przed 1660 r.) *Sermones* Hugo de Prato Florido (Norymberga 1493), Fejgelmanas: *Lietuvos inkunabulai* s. 185.

¹⁶⁹ Zachowały się z niego *Commentariorum Caesaris Elenchus. De bello gallico* (Fryburg 1513) z supereklibrisem z 1546 r. Laucevičius: *XV - XVIII a knygu...* s. 57.

¹⁷⁰ *Archiwum Domu Radziwiłłów*. Kraków 1885 s. 77.

¹⁷¹ Już w początku XVII w. księgozbiór nieświeski katalogowany był zapewne w działach tematycznych, jak to było w zwyczaju. *Annales Ecclesiastici* w 6 tomach Cesara Baroniusa (Moguncja 1601) nosiły kolejny numer trzeci, BU Wilno III 16630. Z tej biblioteki zachował się również rękopis *Historia naturalis* Pliniusza, herbarz W. Kojalowicza, jak również M. Strykowski, *O początkach, wywodach ... sławnego narodu litewskiego* (Warszawa 1978).

¹⁷² Carlo Theti: *Discorsi delle fortificationi*. Wenecja 1589, Laucevičius: *XV - XVIII a knygu...* s. 57 p. 12; Ambrosius Mediolanensis: *Opera*. Paryż 1584, *Ibidem* p. 15; Platina Bartholomeo: *Historia de vitis pontificum Romanorum...* Lowanium 1572 (z supereklibrisem Mikołaja Radziwiłła Sierotki). BU Warszawa 7.14.1.133; książka Adriana Jungo *Rozwiązania pięćdziesięciu dwóch kwestiej*. Kraków 1599 (*ibidem* 28.1.17.21a) należała do biskupa Jerzego Radziwiłła.

mają Janowi [zm. 1625], synowi mojemu... i successorom jego, aby rozproszone nie były”¹⁷³.

Radziwiłłowie mieli również księgozbiory w innych swoich posiadłościach i to zarówno ci pochodzący z rodu Mikołaja Radziwiłła Czarne-go (jak cytowany tu już Albrycht Stanisław), jak kalwiniści wywodzący się od Mikołaja Radziwiłła Rudego. Na przykład jego wnuk Krzysztof opiekował się szkolnictwem kalwińskim i drukarnią w Lubczu¹⁷⁴. Z kolei syn Krzysztofa Janusz (zm. 1620) podobnie jak ojciec był mecenasem szkół, literatów i pisarzy-ministrów¹⁷⁵.

Duże biblioteki posiadali również Janusz i Bogusław Radziwiłłowie, niesławni uczestnicy szwedzkiego potopu. Rejestr rzeczy pozostałych w zamku tykocińskim po śmierci Janusza wymienia skrzynię „z księgami starymi pisanymi, skrzynkę żelazną z księgami drukowanymi” oraz „dwie szuflady wielkie z biblioteką”. W innej szufladzie obok kryształowej flaszki i dwóch kielichów znajdowały się „trzy księgi wielkie”¹⁷⁶.

Ze sporządzonego w 1668 i 1673 r. katalogu 360 ksiąg podarowanych przez Bogusława Bibliotece Uniwersytetu Królewieckiego wynika, iż były tam prace głównych ideologów reformacji, przekłady Pisma św., wydawnictwa humanistyczne, historyczne, przyrodnicze, astronomiczne, a nawet z zakresu architektury — w cennych zachodnioeuropejskich wydaniach¹⁷⁷. Zachowało się kilka ksiąg z ekslibrisem tej biblioteki¹⁷⁸.

Dużą bibliotekę zebrał również Lew Sapieha w Różanie. Wydawca *Statutu Litewskiego* cyrylicą (Wilno 1588 i następne dwa wydania do 1600 r.) z prawosławia przeszedł na kalwinizm, a następnie na katolicyzm. Jego księgozbiór, zapewne bardzo urozmaicony pod względem tematycznym, został podzielony między potomstwo: „księgi... gdziekolwiek są... za staraniem moim przysposobione... w równy podział mają pójść”¹⁷⁹. Losy tego księgozbioru są mniej znane niż dzieje kolekcji Radziwiłłów. W tradycji historycznej utrwaliła się wiadomość o przekaza-

¹⁷³ *Archiwum Domu Radziwiłłów*. Wyd. A. Sokołowski. Kraków 1885 s. 77-78.

¹⁷⁴ Por. K. Bartoszewicz: *Radziwiłłowie*. Kraków 1928 s. 107 i nn.; A. Sajkowski: *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu Radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań 1965 s. 41 i n. Zachowała się *Biblia brzeska* (1563) z biblioteki Krzysztofa Radziwiłła, podarowana w 1603 r. gimnazjum w Gdańsku. Bibliothèque Nationale de Paris. Rés. A. 458.

¹⁷⁵ Sajkowski: *Od Sierotki do Rybeńki...* s. 40 i nn. Z biblioteki Krzysztofa Radziwiłła (brata Janusza) z 1631 r. zachowało się dzieło: J. Kalwin: *Commentarii in Isaiam*. Genewa 1559. BU Wilno II 4396.

¹⁷⁶ E. Kotłubaj: *Życie Janusza Radziwiłła*. Wilno 1859 s. 420.

¹⁷⁷ Martinus Silvester Grabe: *Catalogus librorum quorumlibet facultatem... Boguslao Radziwiłł 1668... Regiomonti... legato donatorum 1668. Królewiec 1673; tenże: Series librorum qui bibliothecae in Prussia regiae augmento Radziwiłlano... 1673. Królewiec 1712.*

¹⁷⁸ Np. *Postilla Lietuviška*, tłumaczenie *Postylli Reja* (Wilno 1600). Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu Pol. 6/11/137.

¹⁷⁹ K. Kognowicki: *Sapiehowie*. T. 1. Petersburg 1890 s. 400-403.

niu biblioteki różańskiej, liczącej około 3 tysiące tomów, jezuitom¹⁸⁰. Nie zrobił tego jednak Lew Sapieha (zm. 1633), który sędował książki swym trzem synom, ale Kazimierz Leon Sapieha, odziedziczywszy ten wspaniały księgozbiór po bezpotomnej śmierci braci. W bibliotece jezuitów wileńskich zachowały się książki z taką właśnie informacją¹⁸¹.

W tym okresie powstały zaczątki innych bibliotek Sapiehów, jak na przykład w Kodniu¹⁸², w Szczorsach Chreptowiczów¹⁸³, w Bieliczanach Masalskich¹⁸⁴. O swej bibliotece pisze przedstawiciel jednej z uboższych rodzin magnackich. J. Chrapowicki, wojewoda witebski. W 1672 r. zostawił ją w Smoleńsku¹⁸⁵. Spore księgozbiory mieli Ostrogscy, którzy zostali filarami prawosławia¹⁸⁶, i Ogińscy. Bohdan Ogiński i jego żona patronowali drukarni brackiej w Jewiu wydając własnym sumptem wiele druków cyrylicą.

Pośród około 30 rodów magnackich dominowały księgozbiory nie różniące się od bibliotek magnackich w całej Rzeczypospolitej¹⁸⁷. Były wśród nich takie, jak Radziwiłłów, Sapiehów i Chodkiewiczów, które liczyły około 1000 - 3000 tomów, oraz mniejsze po kilkadziesiąt do kilkuset książek. Te ostatnie były zresztą typowe, świadczy o tym wspomniany inwentarz ksiąg Bogusława Radziwiłła czy Michała Lubomirskiego, który może służyć dla celów porównawczych. Liczył on w 1678 r. 329 ksiąg¹⁸⁸.

¹⁸⁰ Np. J. Łukaszewicz: *Historia szkół w Koronie w Wielkim Księstwie Litewskim*. T. 4. Poznań 1851 s. 41.

¹⁸² Z tego księgozbioru zachowały się: Julius Caesar: *Commentariorum de bello gallico*. (Kolonia 1579) z proveniencją Jana Fryderyka Sapiehy (zm. 1751), a następnie w 1810 r. dar Aleksandra Sapiehy dla Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. BU Warszawa 28.11.4.17; Pliniusza *Historia mundi naturalis*, Frankfurt 1582, z tymiż proveniencjami. W połowie XVIII w. liczyła ona ponad 5000 tomów. Radziszewski: *Wiadomość...* s. 27. H. Domańska: *Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów*. [W:] *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*. Pod red. B. Bienkowskiej. Warszawa 1975 s. 101.

¹⁸³ Będących w posiadaniu tej rodziny od XIV w. *Słownik geograficzny*. T. 11 s. 860. Za czasów Joachima Chreptowicza (zm. 1812) biblioteka liczyła kilkanaście tysięcy tomów. Radziszewski: *Wiadomość...* s. 82. Był w niej inwentarz skarbcza koronnego z 1662 r. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkp 2487.

¹⁸⁴ Radziszewski: *Wiadomość...* s. 3.

¹⁸⁵ Chrapowicki: *Diariusz wojewody witebskiego*. Wyd. J. Rusiecki. Warszawa 1845 s. 51.

¹⁸⁶ Konstantemu Ostrogskiemu zadedykowano wydanie gramatyki słowiańskiej (Wilno 1596) oraz rozprawę św. Cyryla *O antychryście* (Wilno 1596). Ostrogscy wzbogacili swymi książkami monaster w Dereczynie w początku XVII w. Radziszewski: *Wiadomość...* s. 10.

¹⁸⁷ Por. K. Schuster: *Biblioteka Łukasza Opalińskiego marszałka nadwornego koronnego 1612 - 1662*. Wrocław 1971; J. Rudnicka: *Biblioteka Ignacego Potockiego*. Wrocław 1953. Książka w dawnej kulturze polskiej, T. 4.

¹⁸⁸ J. Długosz: *Księgozbiór Aleksandra Michała Lubomirskiego w świetle inwentarzy z 1678 r.* „Ze Skarbcza Kultury” Z. 23: 1972 s. 7.

Biblioteki szlacheckie

Za przykładem magnatów, których biblioteki niejednokrotnie przekraczały wartość kilku wsi, powstawały zbiory szlacheckie. Warstwa ta w porównaniu do miejscowych magnatów stanowiła grupę bardzo zróżnicowaną pod względem narodowościowym, majątkowym oraz intelektualnym. Należeli do niej Litwini, Białorusini, Polacy, a także cudzoziemcy; szlachta zamożna oraz zaściankowa, służebna; tacy jej przedstawiciele, którzy udawali się samodzielnie bądź z synami magnackimi na studia zagraniczne, oraz ci, którzy mieszkali w oddaleniu od centrów życia handlowego i kulturalnego.

Potencjalnymi zbieraczami książek byli szlachcice, którzy, jak na to wskazują wpisy w zagranicznych uniwersytetach, wyjeżdżali na naukę. Niektóre z nazwisk dochowały się przypadkowo w proveniencjach książek. Na przykład *Trefotogion* (Kutein, 1647 r.) należał do Wasyla Kochanowskiego w 1604 r., który był prawdopodobnie krewnym wymienionego o podobnym nazwisku w metryce uniwersytetu w Ingolsztacie, określonego jak Lithuanus¹⁸⁹. W inwentarzu ksiąg monasteru w Supraślu z 1557 r. spotkać można informację, że tamtejszy metropolita „zabrał niewinnie Wasylowi Żabie Ewangelię rękopiśmienną”. Był on przodkiem wymienionego w aktach uniwersytetu padewskiego w 1636 r. Aleksandra Żaby, cześnika witebskiego¹⁹⁰. Ród Zawiszów, którego aż trzech przedstawicieli spotykamy w aktach uniwersytetu w Ingolsztacie w 1609 r., był zasłużony dla rozwoju ruchu wydawniczego w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁹¹.

W drugiej połowie XVI w. w związku z rozwojem reformacji na tych ziemiach szlachta zaangażowała się w rozwój miejscowego ruchu wydawniczego. Na przykład nazwisko Jana Szemiota jako nakładcy i adresata dedykacji widnieje na łacińskiej polemice Andrzeja Wolana przeciwko arianom (Wilno 1592); Jana Szwejkowskiego na *Meditatio in epistolam . . . Pauli Apostoli* tegoż autora (Wilno 1592); A. Zajączkowskiego na *Dysputacji nowogrodzkiej* M. Śmigleckiego z J. Licyniusem Namysłowskim (Wilno 1594); Hektora Kawieczynskiego i jego synów na przekładzie *Biblii* Budnego (Nieśwież—Zasław 1572); Michała Frąckiewicza na *Postylli* Reja (Wilno 1594); Zofii Wnuczkowej na przekładzie tej postylli na język litewski (Wilno 1600). Drukarnie różnowerce założyli

¹⁸⁹ BSzcz. III 6.8a. B. Czaplewski: *Polacy na studiach w Ingolsztacie*. Poznań 1914 s. 77.

¹⁹⁰ ASB. T. 9, 1870 s. 51. S. Windakiewicz: *Księgi nacji polskiej w Padwie*. Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty. T. 6. 1890 s. 53.

¹⁹¹ Czaplewski: *Polacy na studiach . . .* s. 109. Dorota Samborecka, żona Melchiora Zawiszy, patronowała kalwińskim wydawnictwom i drukarni w Żejmach. Jędrzejowi Zawiszy, poskarbiemu, bratankowi jej męża, poświęcił z kolei swą polemikę z protestantami K. Cnogler: *Theses catolicae . . .* Wilno 1603.

Wasyli Ciapiński i Melchior Pietkiewicz. Józef Korsak wydał dzieło Justusa Lipsiusa *O stałości* w języku polskim (Wilno 1600); Walenty Kownacki tłumaczenie Erazma z Rotterdamu *Rycerstwo chrześcijańskie* (Wilno 1585).

Finansowanie imprez wydawniczych nie było jedynie świadectwem zaspokojenia miłości własnej. Szlachta protestancka w dobie fermentu intelektualnego zbierała i czytała książki, o czym świadczą zachowane proveniencje na książkach wymienionych przedstawicieli tego środowiska¹⁹². Książki zbierała również szlachta katolicka. Wskutek bowiem rozwoju ruchu wydawniczego i postępów szkolnictwa jezuickiego na ziemiach Litwy i Białorusi w pierwszej połowie XVII w. wzrosła znacznie liczba szlachty parającej się pracą literacką. Wielu z nich chwyciło za pióro, aby opisywać wydarzenia im współczesne. W takich pamiętnikach i diariuszach uwidacznia się poziom wykształcenia, znajomość języka polskiego, łacińskiego i białoruskiego, wykorzystywanie materiałów z książek i archiwów przez ich autorów¹⁹³.

Zachowały się one w rękopisach aż do XIX w., a odpisywane stanowiły część składową bibliotek szlacheckich. Wspomina o tym wydawca pamiętnika Jana Cedrowskiego¹⁹⁴. Napotkał on w XIX w. trzy odpisy, a wcześniej musiało ich być znacznie więcej. Do takich szerzej rozpowszechnianych diariuszy należał również pamiętnik Zygmunta Druszkiewicza, stolnika parnawskiego, oraz odnaleziony w XIX w. w archiwum Obuchowiczów w Lipiu pamiętnik Filipa Obuchowicza z połowy XVII w. Autor mów drukowanych w Zamościu reprezentował krąg szlachty o szerszych horyzontach umysłowych. W jego pamiętniku znaleźć można charakterystykę zwyczajnego szlachcica Cypriana Kanońki, który ośmieszył Obuchowicza w wierszu za poddanie Smoleńska w 1654 r. oraz napisał list. Zarówno wiersz ten jak i list, krążące zwyczajowo w odpisach, Obuchowicz, nie dbając o miłość własną, przytacza: „mądrość wielka, kiedy jej kto nadto zażywa, ludziom wielce szkodzi i o niepokój przyprawia... są u mnie stare księgi w nowym kącie, za-

¹⁹² Licznie występuje np. jako właściciel książek rodzina Szemiotów. Posiadali oni wydanie *Statutu Litewskiego* cyrylicą (Wilno 1588). Biblioteka Uniwersytecka w Leningradzie S IV 373. Stanisław Szemiot, podkomorzy żmudzki, miał w 1612 r. *Opera Sylwiusa Aeneasa*, Basilea 1571 oraz *Opera Augustyna Aureliusza. La uce-vičius: XV-XVIII* s. 53, 57. Krzysztof Szwejkowski w 1617 r. posiadał *Kronikę polską, żmudzką, litewską* M. Strykowskiego, wydaną w Królewcu w 1584 r. (BU Wilno III 12 512), Zofia Wnuczkowa *Postyllę* Reja w tłumaczeniu na język litewski (BU Toruń, Pol. 6 III 137), następnie własność Bogusława Radziwiłła.

¹⁹³ F. Medeksza: *Księga pamiętnicza...* Wyd. W. Seredyński. *Scriptores Rerum Polonicarum*. T. III. Kraków 1875 s. 40 i nn. Joachim Jerlicz: *Latopisiec albo kroniczka*. Wyd. K. W. Wójcicki. Warszawa 1853; Elias Pielgrzymowski: *Poselstwo Lwa Sapiehy w 1600 r. do Moskwy*. Wyd. W. Trębicki. Grodno 1846.

¹⁹⁴ Dwa pamiętniki z XVII w. Jana Cedrowskiego i Jana Florian Drobysha Tuszyńskiego. Wyd. A. Przyboś. Wrocław 1954.

wsze ja tam wiele czytuję kobiecej psoty [filozofia uosabia tutaj niewia-
stę], która z rozumu nieraz sprowadza nawet mądrych i świętych ludzi,
a jakże się bać należy, aby nas grzesznych na jakie лихо przywiodła¹⁹⁵.

Księgozbiory szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim stały się
liczniejse w ciągu XVII w. Ich wielkość była zależna od stopnia wy-
kształcenia, zamożności, potrzeb zawodowych i osobistych. Jeśli te czyn-
niki zbiegły się razem, to wówczas taki szlachcic mógł zebrać kilkuset-
tomową bibliotekę, jak na przykład uszlachcony mieszczanin, lekarz Ra-
dziwiłłów, Maciej Vorbek von Lettow z Wilna. Jego księgozbiór utracony
w 1655 r. oszacowano na kilkanaście tysięcy złotych, czyli równowartość
kilku wsi¹⁹⁶. Cenne biblioteki mogli mieć szlachcice parający się pracą
naukową i literacką, jak ceniony przez współczesnych pisarz Szymon
Starowolski, piąty syn bojara spod Prużany, historyk i twórca pierw-
szej bibliografii piśmiennictwa polskiego¹⁹⁷; Maciej Strykowski, Mazur,
osiadły na stałe na Litwie, historyk, który własnym sumptem i staraniem
zebrał księgozbiór liczący około 200 tomów¹⁹⁸; Wasyli Ciapiński, autor
przekładu Ewangelii ze starocerkiewnego na białoruski, jeżdżący po
Białorusi w celu zbierania „knig starych, dawnych”¹⁹⁹; Jan Protasowicz
z Mohylnej, tłumacz i kompilator literatury antycznej na język polski
i twórca pierwszej encyklopedii w języku polskim²⁰⁰ itp.

Mniejsze księgozbiory miała zapewne zamożniejsza szlachta, której
nazwiska przekazują nam dawne proveniencje. Na przykład Jan Chy-
liński (1562), Krzysztof Szwejkowski, Franciszek Straszewicz, Władysław
Protasowicz, Paweł Rajewski, Jerzy Ciekliński, A. Pakosz oraz rodziny
Tryznów, Pietkiewiczów, Chmarów, Jachipowiczów, Czerniawskich
(XVII w.) i in.²⁰¹

¹⁹⁵ *Pamiętniki historyczne...* Obuchowiczów i J. Cedrowskiego.
Wyd. M. Baliński. Wilno 1859 s. 152.

¹⁹⁶ H. Barycz: *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*. Wrocław
1969 s. 337.

¹⁹⁷ S. Starowolski: *Setnik pisarzy polskich albo żywoty stu najznakomit-
szych pisarzy polskich*. Wyd. J. Starnawski. Kraków 1970.

¹⁹⁸ J. Radziszewska: *Maciej Strykowski, historyk-poeta z epoki Odrodze-
nia*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1978 nr 228 s. 125 i nn.

¹⁹⁹ *Bielorussija w epokę feudalizmu*. Mińsk 1959 s. 417.

²⁰⁰ J. Protasowicz: *Inventores Rerum* (kompilacja i tłumaczenie dzieła
Polidorusa Vergiliusa). Wilno 1608; wyd. K. Świerkowski. Wrocław 1973.

²⁰¹ Dzieło J. Brentiusa (*In acta homiliae centum*. Frankfurt 1546) i M. Lu-
tra (*Prophetiae veteris testamentis*. Tamże 1542) należały w połowie XVI w. do
Jana Chylińskiego. Laucevičius: XV.-XVIII... s. 52. Władysław Protasowicz,
podsedek piński, w 1643 r. miał łaciński egzemplarz dzieł Wergiliusza (Norymberga
1492), BU Warszawa 28.20.231. Wydanie statutuów cyrylicą należało do Tryznów.
BAN Leningrad 5271 f. *Statut Litewski* cyrylicą należał do rodziny Chmarów,
następnie Jachipowiczów i do nie znanego bliżej Stanisława, wojewodzica witeb-
skiego. BN XVI F. 612; inny egzemplarz do rodziny Czerniawskich w XVII w.
oraz polskie tłumaczenie tego *Statutu* do Stefana, Andrzeja, Józefa i Maryny Mi-

Przeciętny księgozbiór szlacheica składał się z kilku lub kilkunastu książek i rękopisów. Na przykład Włoch, podstoli królewski, zabity we włości dzierzawnej Wirszyny, miał 10 książek²⁰². Inny szlacheic, łowczy nieznanego nazwiska, w swym testamencie zlecił żonie, aby książki jego „gdziekolwiek są”, odesłała ojcu a sobie pozostawiła *Statut* i książkę Kochanowskiego, obie w języku polskim, oraz „kroniczkę niemiecką”²⁰³. Ciekawe, że w liczącym 147 pozycji inwentarzu książek z drugiej połowy XVII w. należących do Macieja Grabskiego, sędziego grodzkiego bydgoskiego, zaznaczono, że jego żona również czytała poezje Kochanowskiego²⁰⁴.

Do takiej grupy przeciętnych czytelników należy zaliczyć cytowanego Cypriana Kanoneńkę. Najczęściej posiadali jedno z wydań Pisma św., modlitwy, *Statut Litewski* lub konstytucje, kalendarze, zielniki, literaturę piękną. Książki jak wiemy były drogie, przekazywano je też z pokolenia na pokolenie. W wieku XVII wskutek rozpowszechnienia się czytelnictwa, takie księgozbiory dominowały. Pojawiały się w nich wydawnictwa reformacyjne i humanistyczne. Polszcząca się szlachta, a proces ten w XVII w. postępował w dół jej drabiny społecznej, nie różniła się w doborze książek od szlachty polskiej. Jeśli na przykład szlacheic białoruski, jak wymieniony w katalogu ksiąg monasteru w Supraślu w 1558 r. Jacha, podskarbi, pozostawił po swej śmierci trzy księgi rękopiśmienne cyrylicą, to wiek później u wielu szlacheiców tej narodowości były książki polskie oraz *Statut Litewski* drukowany cyrylicą²⁰⁵. Podobnie było ze szlachtą litewską. Czytelnicy wyznania prawosławnego kupowali księgi drukowane cyrylicą dla odprawiania modłów i medytacji oraz przekłady na język białoruski opowieści i romansów humanistycznych.

Ze względu na ujednolicanie kulturowe warstwy szlacheckiej w Wielkim Księstwie Litewskim w badanym okresie wytworzył się na tym terenie przeciętny typ biblioteki szlacheckiej proponowanej przez Jakuba Haura. Składały się nań herbarze, zielniki, katechizmy, ewangelie, ży-

chałowej Czerniawskiej. BSzcz I 2.6; BAN Leningrad 5270 f. Z wielu odnalezionych proveniencji podać można nazwiska Wilhelma Stetkiewicza (XVII w.) na egzemplarzu przeróbki kroniki Kromera przez P. Demitrowicza (Lubcz 1625) oraz na innym Bartłomieja Nagorniewicza (CBAN Wilno R-17/1-9; BTPN 30151 I); Janowicza Kimbara z powiatu brasławskiego (XVII w.) na dziele Herburta *Statuta Regni Poloniae* (Zamość 1597). Trypućko: *Polonica*... s. 68; Adama Dąbskiego, stolnika brzeskiego (XVII w.), właściciela zbioru kilkunastu trybunałów i konstytucji sejmowych z lat 1619-1647. *Katalog druków Biblioteki Publicznej m. Warszawy. Polonica XVII w.* Warszawa 1976 nr 848, 851, 867, 870-871, 880, 884, 903, 921, 2070.

²⁰² AWAK. T. 20. 1610 s. 136.

²⁰³ *Ibidem* s. 491.

²⁰⁴ P. Buchwald-Pelcowa: *Inwentarz biblioteki Macieja Grabskiego*. „Rocznik Biblioteki Narodowej” T. 2: 1966 s. 320, 330-333.

²⁰⁵ ASB. T. 9. 1878 s. 55.

woty świętych. Książka M. Śmigleckiego *O lichwie* (pierwsze wydanie w Wilnie w 1596 r.), statuty, konstytucje, kroniki polskie i innych krajów, wzory panegiryków (jak na przykład *Orator polityczny* K. Wojsznarowicza, Wilno 1644), książki o treści umoralniającej, politycznej oraz o gospodarowaniu na roli ²⁰⁶.

Szlachta w Wielkim Księstwie Litewskim była warstwą mniej liczną niż w Koronie. Lichej też było proporcjonalnie bibliotek większych i średnich. Jeśli jednak stanowiła ona około 6 - 7% ogółu ludności ²⁰⁷, czyli około 30 tysięcy rodzin, to w połowie XVII w. przynajmniej trzecia część tej liczby posiadała kilku- i kilkunastotomowe księgozbiory. Przyjmujemy tu bowiem szacunek dla Korony w XVI w. przyjęty przez A. Wyczańskiego, iż około 30% szlachty umiało czytać i pisać ²⁰⁸. Jest to szacunek ostrożny, bowiem autor ten wylicza dla szlachty małopolskiej w XVI w. podobny wskaźnik alfabetyzacji jak T. Morus dla Anglii — około 50% piśmiennych ²⁰⁹. W związku z rozwojem szkolnictwa i ruchu wydawniczego (przy nakładach 500 egzemplarzy na jeden tytuł wyszło na omawianym terenie ponad 800 tysięcy znanych nam książek, nie licząc importu książki) można przyjąć ten pierwszy wskaźnik jako reprezentatywny dla posiadaczy księgozbiorów w połowie XVII w. Dodać należy, że licznie występowała w nich nie zachowana do dziś i kompletnie zacytana tania literatura jarmarczna, przygodowa, romansowa, listy, gazety ulotne, opowiadki itp. ²¹⁰

Biblioteki mieszczańskie

Książka mieszczańska na większą skalę pojawiła się w okresie szybkiego rozwoju kulturalnego ziem Litwy i Białorusi, który miał miejsce od drugiej połowy XVI w. Uprzednio rzadko, używana głównie w celach zawodowych i do nauki czytania, w środowisku białoruskim, głównie rękopiśmienna, w okresie następnym staje się coraz bardziej popularna. Przeważa tematyka religijna, ale książka historyczna, literacka, a nawet naukowa zajmuje poczesne miejsce w takich zbiorach. Góruje w nich język polski.

²⁰⁶ J. Turowska: *Biblioteczne i czytelnicze wskazówki J. K. Haura z XVII w.* „Roczniki Biblioteczne” R. 24: 1970 z. 1/2 s. 141 - 153.

²⁰⁷ Ochmański: *Historia Litwy* s. 133.

²⁰⁸ Por. A. Wyczański: *Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia*. [W:] *Spółczesność staropolska*. T. 1. Warszawa 1976 s. 53.

²⁰⁹ K. Maleczyńska: *Z dziejów zainteresowań czytelniczych w renesansowym Wrocławiu*. „Roczniki Biblioteczne” R. XXI: 1977 s. 143.

²¹⁰ Por. K. Zawadzki: *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące. XVI - XVIII w. Bibliografia*. T. 1. 1514 - 1660. Wrocław 1977. W Bibliotece im. Ossolińskich we Wrocławiu odkryto np. powstałą po 1580 r. drukowaną cyrylicą opowiadkę (typu komiks: obrazek i tekst). F. Sielicki: *Rosyjska powieść jarmarczna o bitwie na Kulikowym Polu*. „Ze Skarba Kultury” Z. 30: 1978, s. 54 - 55.

Synowie mieszczańscy kształcili się w licznych szkołach brackich prawosławnych, mieli potem do wyboru jedno z 9 kolegiów jezuickich, szkołę średnią białoruską w Wilnie lub kilka protestanckich. Ich nazwiska spotykamy w metrykach zagranicznych uczelni oraz uniwersytetu w Krakowie i Królewcu. Wykształcenie bowiem pozwalało zmienić status społeczny i obrać zawód mający społeczny prestiż: księdza, ministra, zakonika, pisarza czy literata, prawnika, lekarza itp.

Z długiej listy takich karier rosnących wciąż zastępów inteligencji w Wielkim Księstwie Litewskim można wymienić: drukarza i znanego wydawcę Pisma św. cyrylicą w Wilnie (1519 - 1525) Franciszka Skorynę, wykładowców uczelni królewieckiej w pierwszej połowie XVI w. Jana Bretkuna, Stanisława Rapolionisa, Jerzego Zabłockiego. Dołączyli do nich licznie w dobie kontrreformacji prężnie działający jezuici plebejskiego pochodzenia, między innymi pisarz polemiczny i teologiczny Andrzej Jurgiewicz. Mnóstwo takich ludzi wchłonął ruch reformacyjny, czego dowodem było formowanie się nowych ośrodków kulturalnych poza stolicą, takich jak Birze i Kiejdany ²¹¹.

Księgozbiory inteligencji zawodowej na omawianym terenie nie różniły się od innych tego typu na obszarze Korony. Na przykład Feliks Lang, prawnik wileński, posiadał w 1551 r. 43 książki łacińskie, a w nich dzieła Plutarcha, Seneki, Arystotelesa, 9 wydań Pisma św. Erazma z Rotterdamu, książki prawnicze ²¹². Pokazną bibliotekę miał również Jerzy Gross, chirurg wileński (z jego podpisem zachowały się dwa łacińskie traktaty Galena) ²¹³ oraz lekarz Arnold Scott, któremu poświęcono łacińskie epithalamium na cześć ślubu z córką mieszczanina wileńskiego Józefa Sienkiewicza w 1605 r. ²¹⁴

O wielkości księgozbioru zamożnych mieszczan wileńskich świadczy inwentarz biblioteki burmistrza Stefana Lebedzicza, unity, liczący 113 pozycji, głównie łacińskich i prawdopodobnie w europejskich wydaniach. Uderza w nim duża liczba słowników (łacińsko-hebrajski, grecko-łaciński i inne) oraz podręczniki łacińskie pochodzące zapewne z okresu nauki właściciela w kolegium jezuickim w Wilnie. Pośród 96 pozycji w języku łacińskim znajdują się wydania książek Cyцерона, Arystotelesa i innych filozofów oraz książki historyczne. Lebedzicz posiadał *Hierosolymy-*

²¹¹ Działalność pisarzy polskiego i miejscowego pochodzenia na dworach Radziwiłłów poszerzała bowiem krąg szlachty i mieszczan interesujących się żywo życiem kulturalnym. Dowodem tego był udział mieszczan kiejdańskich w wydaniu *Knigi Nobaznistos*.

²¹² A. Benis: *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*. Wyd. Cz. 2. Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. T. 7. Kraków 1892 s. 223 i nn.

²¹³ Były to dwa traktaty łacińskie Galena z napisem: „Georgius Albertus Gross Chyrurgo medicus vilnensis Possesor huius libri manu proprio”. BUW 28.18.2.11.

²¹⁴ Patric Abircrumbus: *Epithalamium in nuptias... D. Jacobi Scoti... et... Dianae Sienkiewicziae...* Wilno 1605. BZO XVII 656 III.

tana peregrinatio Krzysztofa Radziwiłła Sierotki (Braniewo 1601), polemiki S. Grodzickiego oraz historie o Aleksandrze Macedońskim, Pompei, bajki Ezopa i poematy. Było tylko 5 książek polskich (2 Biblie wycenione po 12 zł każda, kronika Kromera, *Nowy Testament* „podstarzały” i *Apokalipsa* św. Jana) oraz 12 książek „ruskich” (*Biblie, Apostoły, Ewangelie, Katechizmy, Modlitwy*, w tym *Apostoł* F. Skoriny z 1525 r.)²¹⁵. Wszystkie te książki wyceniono na 128 zł 20 gr, co oznacza, iż były zniszczone od częstego czytania i odziedziczone po przodkach. Z dawnych bibliotek patrycjatu wileńskiego zachowały się jeszcze książki należące do burmistrza Jackowicza oraz notariusza grodzkiego Józefa Piotrowicza²¹⁶, jak również burmistrzów z innych miasteczek, jak na przykład Teofora Malewicza z Ratna nad Prypecią (jego podpis widnieje na popularnym również wśród mieszczan lwowskich wydaniu *Statutów Królestwa Polskiego* Herburta)²¹⁷, czy dwóch pisarzy grodzkich Iwana Bouffolda i Jana Samojły (XVII w.)²¹⁸.

Typowy kupiecki księgozbiór mieszczkański reprezentatywny dla kręgów wykształconych w katolickich szkołach przedstawia inwentarz Pawła Kosobuckiego z 1689 r. „Księgi Żywota ojców świętych i biblia polska [ta pierwsza to prawdopodobnie żywoty świętych Piotra Skargi], a księgi zaś, co leżą pana Josepha Kossobuckiego zesłego, te należy samej jejmości oddać” (prawdopodobnie pisane i drukowane cyrylicą)²¹⁹. Książki mieszczan wyznania prawosławnego były raczej religijne, jak na przykład Siemiona Iwanowicza Azarycza z 1636 r., który *Ewangelię* „srebrem w czerwonym aksamicie oprawną” oraz „wszystkie księgi, jakiekolwiek... po mnie pozostałe naydują się”, do cerkwi Bożej w Wilnie, nie wiadomo której, przekazał²²⁰. Gurin Fedorowicz z Brześcia z 1624 r. miał 15 książek ruskich, z czego trzy dał ruskiemu szpitalowi, sześć czterem cerkwiom, *Margarit* Jana Złotoustego została подарowana wnukowi Olesiovi, *Apostoł* Skoriny Grickowi Popowiczowi oraz dwie ruskie i wszystkie „polskie kniżki” Perchunowi Prokopowiczowi²²¹.

Najtrudniej jest odtworzyć księgozbiór niezamożnego mieszczanina. Jeśli uczył się w szkole brackiej języka polskiego mógł posiadać, podobnie jak we Lwowie, literaturę religijną, historyczną, zielniki w popular-

²¹⁵ AWAK. T. 9. 1878 s. 481 - 483.

²¹⁶ Tiraquellus Andreas: *Opera omnia septem tomis*. Frankfurt 1574. 1. exl. Christ. Olszewski, 2. Donati Josepho Piotrowicz notario civitatis vlnensi. BU Wilno 2794 II. *Skazanije polenyje o latynie* (polemika rękopiśmienna z końca XVI w.) należało w 1647 r. do burmistrza wileńskiego Jackowicza. Laucevičius: XV - XVIII a. knygu s. 70.

²¹⁷ Trypućko. *Polonica*... s. 68.

²¹⁸ Na wydaniach Trybunałów Litewskich (1614). BU Warszawa 28.20.3.194; *Dioptra*. Jewie 1612. BSzcz. I 7.35b.

²¹⁹ AWAK. T. 9 s. 517.

²²⁰ *Ibidem* s. 472.

²²¹ *Ibidem*. T. 6. Wilno 1872 s. 242 - 243.

nych wydaniach, opowieści w języku polskim i książki religijne w języku białoruskim ²²².

Zapewne najpowszechniejsza, ze względu na to, że ludność mieszczańska pochodzenia białoruskiego była przeważająca, była książka rękopiśmienna lub drukowana cyrylicą. Tacy czytelnicy zwykłe mieli książeczki tanie, zniszczone i nie uwzględniały ich nawet zapisy testamentowe. Wspomina o tym badacz inwentarzy miasta Amiens za cały wiek XVI A. Labarre. Na 4500 inwentarzy tylko jedna piąta z nich wyliczyła 12 316 książek ²²³.

O rozpowszechnieniu się książek pośród mieszczaństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w. świadczą wiadomości o posiadaniu książek przez chłopów białoruskich. Zakupywane, by ofiarować je cerkwi, o czym świadczą napisy proveniencyjne ²²⁴, stały się następnie ich codzienną lekturą ²²⁵. Bogatszy chłop, jak na przykład młynarz z Jepiszewa, posiadał w 1631 r. *Trybuna Wielikogo Kniażestwa Litowskogo* (Wilno 1581) ²²⁶.

W zbiorach kilku książek należących do uboższych mieszczan, a także chłopów znajdowały się również kalendarze. Wspomina o tym w swoim pamiętniku S. Maskiewicz w 1611 r.: „Kupiec od nas... przywiózł tam minucji... [kalendarzy] wóz”, które car obawiając się ich wpływu kazał wykupić i następnie spalić ²²⁷. W takich księgozbiorach znajdowały się również rękopiśmienne przekłady romansów rycerskich, pseudohistorycznych, moralistycznych, religijnych, humanistycznych i błażeń-

²²² Np. we Lwowie murarz Wojciech Skorka miał w 1565 r. *Chronicon Polonorum* Miechowity, dziełko Awicenny, Galena, łacińską książkę muzyczną i opowiastkę *Historia rzymska*. Iwan Borek w 1574 r. — *Postyllę* Krowickiego, *Psalterz Dawida*, *Książki o wychowaniu* Lorrichiusa w tłumaczeniu Koszutkiego; Leszek Małecki w 1590 r. miał siedem religijnych książek drukowanych cyrylicą i 23 popularne polskie. Skoczek: *Lwowskie inwentarze...* s. 117 - 120, 143, 167 - 168.

²²³ A. Labarre: *Le livre dans le vie amiennoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès 1503 - 1590*. Paris 1971 s. 122.

²²⁴ *Ewangelie* (Wilno 1580) ofiarował Semen Andrejew, syn Durakowa, cerkwi w Prigorodku Słobodie (na Polesiu), w 1606 r. BSzcz. I 1.20a. *Ewangelie* (Jewie 1616) kupił Grisza Kowtkowicz w Ripuszkach za 26 złp. i dał cerkwi Archaniola Michała. BSzcz. I.4.9b. *Apostoł* (Kutein 1630 - 1632) został oddany przez chłopów „pana Potockiego” Joana i jego żonę Tatianę do cerkwi we wsi w Jewłaszwce (XVII w.). II 1.6b.

²²⁵ Np. *Dioptra* (Kutein 1651) z uszkodzonym napisem: „Michajły Jewstafewa syna Filimonowa i syna jego Fedora”, BSzcz. III, 7.4g; *Osmoglasnik* (Wilno 1582) w końcu XVII w. należały do Stepana Krasnolepowa, osadnika ze wsi Bielew (niezidentyfikowana, jest kilka takich wsi na terenie Białorusi). Dwóch późniejszych właścicieli chłopów napisało, iż kto książkę ukradnie, będzie przeklęty i sądzony „na strasznom wtorm Christowa prziszestwii”. BSzcz. I 2.4b.

²²⁶ BSzcz. I 2.5.

²²⁷ S. Maskiewicz: *Pamiętniki...* s. 43.

skich²²⁸. Według J. Łabyncewa na terenie Rosji w XVII w. krążyło wiele przekładów popularnych wówczas książek historycznych²²⁹. Księgozbiory uboższych mieszczan i zamożniejszych chłopów liczyły 1 - 2 książki religijne i kilka broszur zawierających literaturę popularną. Litwini korzystali z książek polskich i litewskich. Dotyczyło to szczególnie takich miast, miasteczek i wsi, gdzie znajdowały się żywe ośrodki szkolnictwa katolickiego i różnowierczego²³⁰. Wprawdzie wiadomość o rozpowszechnianiu modlitewników litewskich po wsiach przez księgarnię w Kownie pochodzi dopiero z XIX w.²³¹, sądzić jednak należy, że w okresie złotego wieku na omawianych ziemiach książka cieszyła się większym powodzeniem wśród mieszczan i chłopów niż w wiekach następnych.

Rozważania nad rozpowszechnianiem książki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII w. wskazują na ogromny postęp w tej dziedzinie. Był on związany z szybszym niż do tej pory przepływem informacji oraz prądów kulturalnych w okresie szerzenia się Reformacji i Odrodzenia, głównie w języku polskim. Proces ten stał się szczególnie zauważalny od momentu ściślejszego powiązania politycznego i gospodarczego omawianego państwa z Koroną. Od końca XVI w. elitarni do tej pory posiadacze bibliotek zaczęli się roztopiać w szerszej masie posiadaczy książek z warstwy szlacheckiej i mieszczańskiej. Zawartość tych księgozbiorów nie odbiegała ponadto od podobnych bibliotek w Koronie; zapewne tylko w Wielkim Księstwie Litewskim w znacznie większej liczbie ich podstawę stanowiły zbiory rękopiśmienne. Szerzenie szkolnictwa i lektury w języku łacińskim i polskim wywarło między innymi duży wpływ na budzenie się świadomości kulturalno-narodowościowej Białorusinów, o czym świadczy rozpoczęcie stałej akcji wydawniczej i szybki rozwój wydawnictw cyrylicą. W bibliotekach Białorusinów, ulegających bardziej powierzchownie niż litewskie warstwy panujące spolszczeniu, znajdowały się również powstające wbrew zakazom cerkwi rękopiśmienne tłumaczenia z języka polskiego na białoruski najpopularniejszych humanistycznych treści europejskiego i kształtującego się pod jego wpływem polskiego Odrodzenia. Takie książeczki jak i druki wydawane w Wielkim Księstwie Litewskim cyrylicą importowano na wschód, do Rosji.

²²⁸ Por. przyp. 210.

²²⁹ J. Łabyncew: *Próba typologii polskiej książki naukowej*. „Studia o Książce” T. 7: 1977 s. 55 - 56.

²³⁰ Takich jak Wilno, Kroże, Kowno, Nieśwież, Kiejdany, Birże, Dubinki, Rosienie. Według M. Kosmana (*Historia Białorusi* s. 134) ponad 140 zborów w końcu XVI w. przypadało na województwa nowogrodzkie, wileńskie, trockie i Żmudź, a tylko ponad 40 na pozostałą część Białorusi. O stałym udziale mieszczan i chłopów w życiu zborowym por. tenże: *Drogi zaniku pogaństwa...* s. 218 i nn.

²³¹ F. Nowakowski: *Wycieczka na Litwę*. „Biblioteka Warszawska” 1857 t. 2 s. 104.

W omawianym okresie Wielkie Księstwo Litewskie w dziedzinie rozpowszechniania książki stało się łącznikiem Zachodu ze Wschodem, zaś w stosunkach z Koroną omawiane procesy były jednym z elementów przyczyniających się do integracji wielonarodowościowej Rzeczypospolitej.

LIBRARIES IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16TH AND THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURIES

Summary

This article is an attempt to answer the postulate of geographical decentralization of the studies in the cultural history of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It concerns books, i.e. the basic element of then culture. The book history may also contribute to an explanation of the specific character of the socio-cultural development of Lithuania's and Byelorussia's nations, which passed a long way of cultural assimilation within the bounds of the Grand Duchy of Lithuania united with the Polish Crown. The Polonization process — confirmed by the legal act of 1697 which introduced Polish as the official language instead of Ruthenian — concerned the ruling class, but the observations of libraries and book reading indicate that at the same time this process resulted in the rise of reading circles embracing also the lower classes. It was in the periods of the Renaissance and baroque that those trends were activated: numerous Catholic, Orthodox and Protestant schools came into being, printers and publications grew in numbers, in Polish and Latin, and also — because of the awakening national consciousness of the Byelorussians and Lithuanians at the times of religious and ideological disputes — in Byelorussian and Lithuanian.

This work has been based on studies and source materials; especially the notes written on early publications by their readers and owners have given us most information. The author's investigations embraced 3,200 copies from 19 libraries at home and abroad.

It was a peculiarity of these territories that manuscripts were in the majority as concerns the book trade and book collections. Many lay and religious texts written in the Cyrillic alphabet circulated in the shape of manuscripts and supplemented the output of nine Ruthenian printing-houses.

The book collectors inhabiting the Grand Duchy of Lithuania used to get books from abroad or to buy them at the Vilna bookshops that at the same time were also bookbinderies. Several dozen of such the Vilna shopkeepers have been mentioned in the sources from the late 16th to the mid-17th centuries. Much the same situation was at the sixteen smaller localities that were in possession of printing-houses and also at other towns, which has been mentioned in their inventories. Also the books forbidden to be read were sold despite the Church Index.

It was institutional libraries that distinguished themselves in the period under discussion, especially those of eight Jesuit colleges and the largest Jesuit one at Vilna (about 8,000 volumes). The monastic libraries of the Franciscans, Dominicans, Bernardines (Observants) and Basilians at Vilna, Grodno, Sejny, Supraśl, Żyrowice, etc., numbered from several dozen to several hundred volumes. There were many Roman Catholic church libraries; they contained from several books at small localities to 200 at the Vilna cathedral. The libraries of the Protestant churches at Vilna, Słuck and Kiejdany were considerable. Each Calvinist church

was in possession of several-volumes collection at least. There was a Lutheran library in Vilna. It is of interest that the libraries of Catholic churches and monasteries included also heretic and humanistic books, whereas the book collections of Calvinist churches — also anti-Trinitarian works. The proveniences of then books indicate their popularity with the Catholic, Protestant and Orthodox clergymen. The book collections, sometimes very large ones, of Orthodox churches and monasteries were of a different character — they were dominated by the manuscripts and books written or printed in the Cyrillic alphabet.

King Sigismund Augustus's library at Vilna was the largest private one; it numbered more than four thousand valuable West European editions, bound with the King's super-ex-libris. The magnates followed the King's example. Many book collections of such families are known — from 1510 (Olbracht Gasztold's sixty-volumes collection) to the mid-17th century (the collections of the Radziwiłł, Sapieha, Chodkiewicz families — each of them numbering several hundred volumes). These families were intensely engaged in the Reformation, counter-Reformation and publishing movements. Also the gentry, going to numerous schools and traveling abroad, became active. The largest book collections in this social group were those of the patrons of printing-houses and Protestant churches, and those of the makers of the new intelligentsia (the clergy, doctors, lawyers, writers). There was alike among the townspeople; the modest collections of books on religious and practical subjects prevailed, but there occurred some libraries numbering over 100 volumes also among the patriciate or town intelligentsia of those days.

In the mid-17th century, as the proveniences written on the publications printed in the Cyrillic alphabet indicate, books descended from the social élite circle to the owners from the lower gentry, townspeople, peasantry. The humanistic and Reformation currents reached the lands of the Grand Duchy of Lithuania through the translations from Polish and next, in this language as well as through the Cyrillic versions, penetrated the neighbouring lands in the Russian state.

